

PIOTR GUZOWSKI

Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0002-6494-4217

PRZYZIEMNE POTRZEBY W BADANIACH SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH DAWNEJ POLSKI

EARTHLY NECESSITIES IN SOCIO-ECONOMIC STUDIES ON HISTORICAL POLAND

Abstract

The article presents the author's perspective on the achievements of Polish historiography in the field of economic, social and historical demography of the pre-industrial period. It also suggests new directions of research that would relate to trends, methods and theories prevalent in world historiography.

Key words: economic history, social history, historical demography, the state of the art, historiography

Słowa kluczowe: historia gospodarcza, historia społeczna, demografia historyczna, aktualny stan wiedzy, historiografia

Powtarzające się co jakiś czas publikacje wyjątkowych książek, jak GUS-owska seria *Historii Polski w liczbach*¹, lub konferencje, jak np. organizowana przez Muzeum Historii Polski „Spojrzenie w przeszłość”² czy „Historiografia polska w 600. rocznicę urodzin Jana Długosza”, owocują artykułami podsu-

¹ A. Wyczański, *Wstęp*, w: *Historia polski w liczbach*, t. 2: *Gospodarka*, Warszawa 2006, s. 5–8.

² Opinia wygłoszona podczas obrad panelu II konferencji zorganizowanej przez Muzeum Historii Polski (*Polska na tle Europy XVI–XVII wieku. Konferencja Muzeum Historii Polski, Warszawa 23–24 października 2006 r.*, Warszawa 2007, s. 76).

mowującymi polski dorobek historyczny ostatnich lat³. Omówienie dokonanych historyków gospodarczych zwykle zaczyna się od przypomnienia faktu istnienia u zarania polskich badań gospodarczych, dwóch szkół: Franciszka Bujaka i Jana Rutkowskiego. To słuszne merytorycznie i chronologicznie prawidłowe podejście stało się z czasem pewnego rodzaju zaklęciem mającym zamaskować mizериę współczesnej polskiej historiografii zajmującej się gospodarką okresu preindustrialnego, nieistniejącej w literaturze międzynarodowej, ale wciąż dumnej z wpływu na nią prac Witolda Kuli i Mariana Małowista⁴. Niestety nie możemy dziś mówić ani o zwartych środowiskach badawczych, ani o nowych syntezach czy przełomowych odkryciach. Da się natomiast zauważyć niechęć do metod statystycznych, niezajomość teorii ekonomicznych i dystans wobec metody porównawczej⁵. Umiejscowienie większości uniwersyteckich katedr i zakładów historii gospodarczej na wydziałach ekonomicznych, a nie historycznych, wpłynęło na przeniesienie akcentu na analizę dziejów gospodarczych XIX i XX wieku i zaowocowało pewnym poziomem zintegrowania środowiska wokół cyklicznych konferencji, takich jak „Śląskie spotkania z historią gospodarczą”, czy też próbą stworzenia Polskiego Towarzystwa Historii Gospodarczej. W społeczności akademickiej zajmującej się dziejami Polski przedrozbiorowej zainteresowanie historią gospodarczą występuje w formie szczątkowej, czemu towarzyszy wręcz awersja do badań kwantytatywnych. Nie widać zainteresowania tradycyjnym podejściem do historycznych zagadnień ekonomicznych z zastosowaniem statystyki opisowej, rzadko też mamy do czynienia z wykorzystaniem zaawansowanych analiz ekonometrycznych, a tylko w nieco karykaturalnej formie występuje próba wykorzystania postmodernistycznego spojrzenia na dawne problemy gospodarcze. Popularna niegdyś w Polsce szkoła Annales posługująca się strukturami i koniunkturami w długim trwaniu, opisująca dzieje człowieka w kategoriach społeczno-ekonomicznych, popadła

³ Praca powstała w ramach projektu „Procesy modernizacyjne w tradycyjnym społeczeństwie Europy peryferyjnej, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2014/15/B/HS3/02202.

⁴ Książki W. Kuli i M. Małowista zostały opublikowane w językach m.in. angielskim, francuskim i rosyjskim.

⁵ J. Kochanowicz, A. Sosnowska, *Historia gospodarcza Polski przedrozbiorowej — porzucone terytorium?*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 71, 2011, s. 7–23; P. Guzowski, R. Poniat, *Miejsce badań kwantytatywnych we współczesnej historiografii polskiej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 73, 2013, s. 243–255. Inne spojrzenie na stan polskich badań z zakresu historii gospodarczej: R. Mątera, *Kilka uwag na temat miejsca badań ilościowych w polskiej historii gospodarczej. Stan i perspektywy*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 75, 2015, s. 277–288; P. Guzowski, R. Poniat, *„Ze zaś w wieku cyfr cyframi tylko poprzeć można twierdzenie...” — raz jeszcze o kondycji polskich badań nad historią gospodarczą*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 75, 2015, s. 289–305.

w pogardę, a w najlepszym wypadku w zapomnienie. Niniejszy artykuł stawia sobie zatem za cel nie tyle omówienie dorobku polskiej historiografii gospodarczej ostatnich lat, co wskazanie obszarów, problemów i metod badawczych, których ewidentnie w polskiej historiografii brakuje, albo znajdują się one na marginesie zainteresowań historyków.

Oczywiście ostatnie lata przyniosły szereg polskich prac, które w różnym stopniu dotyczą kwestii gospodarczych, ale też niestety trzeba przyznać, że większa część literatury dotyczącej społeczeństwa średniowiecznego czy wczesnonowożytnego wąsko skupia się na opisie szczegółowych problemów, ignorując ich kontekst ekonomiczny albo zadawałając się stereotypowym, wręcz podręcznikowym, tłumaczeniem tła gospodarczego. Przy takim detalicznym, zazwyczaj zresztą bardzo potrzebnym, podejściu do historii, część historyków czuje się zwolniona z obowiązku odwołania do wypracowanych na przestrzeni lat teorii lub metodologii, a nawet prób komparatystyki. Z tego powodu niestety w obiegu międzynarodowym znajdują się prawie wyłącznie starsze polskie prace, nawet sprzed kilkudziesięciu lat, które zapewne nie straciły swojej wartości faktograficznej, ale dziś wymagają reinterpretacji. Owszem, czasem polskie teksty pojawiają się w monografiach zbiorowych, będących zwykle efektem międzynarodowych konferencji, ale w najbardziej prestiżowych periodykach, takich jak „Economic History Review”, „Journal of Economic History”, „Explorations in Economic History”, czy „European Review of Economic History” artykułów polskich autorów prawie nie ma⁶. Jak słusznie zauważyli Jacek Kochanowicz i Anna Sosnowska:

W sensie metaepistemologicznym [...] uczynienie własnego dorobku interesującym dla szerszego kręgu odbiorców wymaga odniesienia do toczących się aktualnie w nauce debat i przedstawianie go w kategoriach, jakimi posługuje się w danym czasie międzynarodowa społeczność akademicka⁷.

⁶ Wyjątek stanowią: pracujący poza Polską Mikołaj Malinowski (np. *Serfs and the city: market conditions, surplus extraction institutions, and urban growth in early modern Poland*, „European Review of Economic History” 20, 1, 2016, s. 123–146; *Little Divergence revisited: Polish weighted real wages in A European perspective, 1500–1800*, „European Review of Economic History” 20, 3, 2013 s. 345–367; zespół Adama Izdebskiego (A. Izdebski, G. Koloch, T. Słomczyński, M. Tycner, *On the use of palynological data in economic history: New methods and an application to agricultural output in Central Europe, 0–2000 AD*, „Explorations in Economic History” 59, 2016, s. 17–39. Na polu różnych subdyscyplin, m.in. historii gospodarczej, bazy demograficzne wykorzystuje również, pracujący przez długi czas za granicą, Mikołaj Szoltysek wraz ze współpracownikami np. J. Baten, M. Szoltysek, M. Campetini, „Girl Power” in Eastern Europe? *The human capital development of Central–Eastern and Eastern Europe in the seventeenth to nineteenth centuries and its determinants*, „European Review of Economic History” 21, 1, 2017, s. 29–63.

⁷ J. Kochanowicz, A. Sosnowska, *Historia gospodarcza Polski przedrozbiorowej...*, *op. cit.*, s. 114.

Wspomniani autorzy sugerowali, że najlepiej znana w polskim środowisku naukowym teoria marksistowska została porzucona, być może z przyczyn ideologicznych, a znajomość teorii neoklasycznej, dominującej we współczesnych światowych badaniach nad historią gospodarczą, nie wykracza poza uniwersyteckie wydziały ekonomiczne, gdyż ze swoimi często ekonometrycznymi metodami jest dla historyków-humanistów niezrozumiała. Zresztą cecha współczesnych głównych nurtów światowych badań nad dziejami gospodarczymi jest zdominowanie ich przede wszystkim przez ekonomistów, socjologów czy politologów, co potęguje do nich dystans tradycyjnych historyków nie tylko w naszym kraju. Być może brakuje też na polskim rynku naukowym nowoczesnego podręcznika do historii gospodarczej, choć przecież trudno uznać *Problemy i metody historii gospodarczej* Witolda Kuli za zupełnie zdezaktualizowane⁸. Kilka lat temu znakomite wprowadzenie do teorii stosowanych w badaniach gospodarek i społeczeństw średniowiecznych napisali doświadczeni badacze angielscy John Hatcher i Mark Bailey. Ich książka *The Modelling Middle Ages. The History and Theory of England's Economic Development* opisuje nie tylko podejście marksistowskie i klasyczne, ale próbuje rozpropagować teorię komercjalizacji⁹. Jest to teoria, która w przeciwieństwie do klasycznej nie skupia się tylko na populacji i zasobach (ziemi) ani na własności środków produkcji czy walce klas, co dominuje w podejściu marksistowskim, ale na rynkach i zmianach technologicznych. W tym wypadku komercjalizacja oznacza wzrost aktywności komercyjnej społeczeństwa mierzony zwiększeniem liczby podmiotów biorących udział w handlu, wzrostem urbanizacji i masy pieniądza na rynku. Wywodzi się od zainteresowania genezą miast i targów, specjalizacji społecznej związanej ze zwiększeniem się liczby ludności utrzymującej się z handlu, ale również utowarowieniem produkcji rolnej dużych gospodarstw czy też wzrostem możliwości komercyjnych przeciętnych gospodarstw chłopskich¹⁰.

Próby zaszczerpienia na gruncie polskim teorii komercjalizacji zarówno przez piszącego te słowa, jak i Sławomira Gawlasa, bazowały dotąd przede wszystkim na reinterpretacji dotychczasowego dorobku historiografii gospodarczej¹¹, ale wydaje się, że zarówno teoria, jak i samo zjawisko komercjaliza-

⁸ W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963.

⁹ J. Hatcher, M. Bailey, *Modelling the Middle Ages. The History and Theory of England's Economic Development*, Oxford 2001.

¹⁰ R. Britnell, *Commercialisation of English Society, 1000–1500*, wyd. 2, Manchester 1996, s. XIII.

¹¹ P. Guzowski, *Gospodarstwo chłopskie w późnośredniowiecznej Anglii w świetle najnowszych badań. Problemy i metody badawcze*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 63, 2003, s. 53–70; *idem*, *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków 2008; *idem*, *Money Economy and Economic Growth: the Case of*

cji, to dobry punkt wyjścia do zupełnie nowych studiów. Byłoby to niezwykle ciekawe w kontekście potwierdzenia lub obalenia dominującej w opisie polskiej gospodarki preindustrialnej koncepcji o nadrzędnej, ponadczasowej zasadzie samowystarczalności, mającej dominować na każdym poziomie gospodarowania, wraz z tendencją do „podtrzymywania hierarchicznego porządku społecznego” kosztem akumulacji kapitału. Już Karol Modzelewski pisał o gospodarce Polski piastowskiej: „nie żałowano kruszcu na rozdawnictwo wśród możnych, jednanie stronników politycznych i na prestiżowe inwestycje”, ale jednocześnie tak „organizowano nadwyżki chłopskiej siły roboczej, aby zaspokoić potrzeby grupy rządzącej i organizacji państwowej bez wydawania pieniędzy na zgrzebne przedmioty codziennego użytku”¹². W tym samym duchu gospodarkę wczesnonowożytną opisywał Witold Kula: „[...] do końca XVIII w. żelazną zasadą szlacheckiej aktywności ekonomicznej jest unikać za wszelką cenę wydatków pieniężnych” przy „jednoczesnym żywnieniu i zatrudnianiu przez magnatów setek i tysięcy zbiedniałych rodzin szlacheckich”¹³. Klasyczne podejście zostało wsparte ostatnio spojrzeniem „antropologicznym”. Przemysław Urbańczyk, wchodząc w polemiki z numizmatykami, krytykował „skłonność do projekcji w odległą przeszłość dzisiejszego ‘europejskiego’ systemu wartości z ‘rynkowym’ podejściem do życia, którego sukces mierzy się często ilością zgromadzonych dóbr”¹⁴. W ten sposób autor ten wyraża obawy i stanowisko dużej części środowiska humanistycznego: „Argumenty zwolenników nadrzędności racjonalizmu ekonomicznego, uznających dominację wśród społeczeństw wczesnośredniowiecznych woli osiągnięcia zysku, trywializują kulturowe bogactwo ówczesnego świata”¹⁵. Trudno oprzeć się wrażeniu, że ekonomiczne spojrzenie na gospodarkę dawnych wieków, nie tylko wczesnego średniowiecza, jest nieakceptowalne dla polskich historyków, których porusza jedynie kulturowe, antropologiczne, filozoficzne, ewentualnie społeczne podejście do problematyki. *Homo oeconomicus* nie tylko na poziomie konstruowania naszej narracji o przeszłości nie ma szans w starciu z *homo symbolicus*, ale wydaje się niegodny uznania za problem badawczy. Symptomatyczne, że

Medieval and Early Modern Poland, „Questiones Medii Aevi Novae” 18, 2013, s. 235–256; *idem*, *Karolińska rewolucja gospodarcza na wschodzie Europy (do końca XII wieku)*, w: *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu*, red. Z. Dalewski, Warszawa 2014, s. 115–169; S. Gawlas, *Komercjalizacja jako mechanizm europeizacji peryferii na przykładzie Polski*, w: R. Czaja et al., *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. S. Gawlas, Warszawa 2006, s. 25–116.

¹² K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987, s. 100–101. Podobnie *idem*, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego*, wyd. 2, Poznań 2000, s. 199: „Wartością nadrzędną wydaje się tu samowystarczalność”.

¹³ W. Kula, *Teoria ustroju feudalnego*, wyd. 2, Warszawa 1983, s. 195.

¹⁴ P. Urbańczyk, *Trudne początki Polski*, Wrocław 2008, s. 143.

¹⁵ *Ibidem*, s. 147.

w ostatnim podsumowaniu badań nad społeczeństwem średniowiecznym nie ma nawet rozdziału dotyczącego gospodarki, za to możemy przeczytać (bardzo ciekawe) rozważania o komunikacyjnych funkcjach pieniądza i wezwanie do stworzenia socjoekonomii historycznej¹⁶. Ten słuszny skądinąd postulat oznacza jednak, że zaczniemy badać sposoby budowania zaufania w relacjach kredytowych i społeczne funkcje pieniądza, pomijając wysokość oprocentowania kredytu, genezę banków czy skalę obrotów.

Nie nawołuję zatem w tym miejscu do porzucenia postmodernistycznego spojrzenia na klasyczne zagadnienia gospodarcze, ale do pewnej równowagi metodologiczno-teoretycznej. Pieniądz w formie monet pełnił szereg funkcji społecznych, ale przede wszystkim ekonomiczne: środka wymiany, tezauryzacji czy kredytu. I jeżeli będziemy badali społeczne znaczenie pieniądza i komunikacyjne funkcje wymiany, to nie możemy tego robić w oderwaniu od podstawowych aspektów ekonomicznych. Oczywiście jest, że wszelkie współczesne teorie pozwalające nam zrozumieć funkcjonowanie dawnego społeczeństwa powinny być weryfikowane przez analizę źródeł z badanej epoki. Bez względu na swoje wady pozwalają na niezwykle potrzebne modelowe, uproszczone, ale też syntetyczne ujęcie danego zagadnienia. Wprawdzie modele w formie narracyjnego opisu, a jeszcze bardziej jako wykresy czy wzory (matematyczne) są przez polskich historyków traktowane z wyjątkowym dystansem, jednak niektóre z nich mocno wpisały się w polską tradycję historiograficzną. Wśród nich są takie, które ewidentnie nie wytrzymały krytyki, począwszy od struktury gospodarczej państwa piastowskiego czy organizacji opolnej autorstwa Karola Modzelewskiego i Karola Buczka¹⁷. Trafnie zauważył też Sławomir Gawlas, że „Każda z rekonstrukcji obrazu ludności chłopskiej przed kolonizacją niemiecką jest zbyt mocno obciążana historiograficznym balastem, aby mogła być uznana za dostatecznie wiarygodną”¹⁸.

Dekonstrukcje dotychczasowych ujęć gospodarki i społeczeństwa wczesnopiastowskiego nie pociągnęły jednak próby stworzenia nowego kompleksowego ujęcia. Mimo istnienia znanych w polskiej literaturze angielskich wzorców¹⁹ nie potrafiono przygotować jednolitej i spójnej koncepcji monetyzacji

¹⁶ M. D y g o, *Historia gospodarcza a historia społeczna*, w: *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, red. S. Gawlas, współudział M.T. Szczepański, Warszawa 2011, s. 121–140.

¹⁷ K. B u c z e k, *Organizacja opolna w Polsce średniowiecznej*, „*Studia Historyczne*” 13, 2, 1970, s. 205–250; K. M o d z e l e w s k i, *Organizacja opolna w Polsce piastowskiej*, „*Przegląd Historyczny*” 77, 2, 1986, s. 177–222. Zob. krytyczne uwagi J.S. M a t u s z e w s k i, *Vicinia id est... Poszukiwania alternatywnej koncepcji staropolskiego opola*, Łódź 1991.

¹⁸ S. G a w l a s, *Chłopi w Polsce piastowskiej przed kolonizacją na prawie niemieckim jako problem historiograficzny*, „*Roczniki Historyczne*” 78, 2012, s. 47.

¹⁹ N. M a y h e w, *Modelling medieval monetization*, w: *A Commercializing Economy: England 1086 to c. 1300*, red. R. Britnell, B. Campbell, Manchester 1995, s. 55–77; J. B o l t o n, *What*

i upięknienia gospodarki ani w średniowieczu, ani też w początkach epoki nowożytnej²⁰. Zdecydowanie bardziej udało się za to opisać w duchu nowszych teorii dawny model kolonizacji niemieckiej Benedykta Zientary. Zaprezentowany przez Sławomira Gawlasa tekst *Komercjalizacja jako mechanizm europeizacji peryferii* pokazuje nowe aspekty znanych wcześniej mechanizmów modernizacyjnych²¹. Szczególną uwagę powinny zwracać modele, które, jak pisze Krzysztof Mikulski:

[...] powstawały w ubiegłym wieku pod wpływem różnych determinizmów. Dla interesującego nas okresu jednym z takich podstawowych modeli jest ugruntowanie w okresie przewagi marksizmu obrazu tak zwanej gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Polsce — poczynając od tzw. dualizmu ekonomicznego Europy, genezy folwarku, jego funkcji rynkowych, poprzez motywacje i czas rozwoju tej formy organizacji produkcji na wsi, aż po przyczyny wzrostu świadczeń chłopskich w okresie prosperity na rzecz folwarku; wreszcie kryzys tego systemu²².

Rzeczywiście koncepcja Mariana Małowista o strefowym podziale gospodarczym Europy przeszła ewolucję od twórczego rozwinięcia na gruncie międzynarodowym (I. Wallerstein) i krajowym (A. Mączak), po trwałe, niestety, dogmatyczny stereotyp historiograficzny. Przełomowa i w zasadzie jedyna w swoim rodzaju praca Andrzeja Wyczańskiego o folwarku szlacheckim doczekała się krytycznej oceny po latach, ale nie udało się stworzyć nowego

is money? What is a money economy? When did a money economy emerge in medieval England?, w: *Medieval Money Matters*, red. D. Wood, Oxford 2004, s. 1–15; *idem*, *Money in the medieval English Economy: 973–1489*, Manchester 2012; M. Allen, *Mints and Money in Medieval England*, Cambridge 2012.

²⁰ S. Suchodolski, *W sprawie intensywności wymiany lokalnej na ziemiach polskich w X–XI wieku*, „Archeologia Polski” 16, 1971, s. 503–515; S. Suchodolski, *Jeszcze o początkach gospodarki towarowo-pieniężnej na ziemiach polskich. Uwagi na marginesie prac Władysława Łosińskiego*, „Wiadomości Numizmatyczne” 39, 1995, s. 67–71; W. Łosiński, *W sprawie rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu w kontekście dziejów obrotu pieniężnego w strefie nadbałtyckiej*, cz. I, „Archeologia Polski” 35, 1990, s. 287–308; *idem*, *W sprawie rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu w kontekście dziejów obrotu pieniężnego w strefie nadbałtyckiej*, cz. II, „Archeologia Polski” 36, 1991, s. 235–264; *idem*, *W sprawie początków gospodarki towarowo-pieniężnej w Polsce wczesnośredniowiecznej uwag ciąg dalszy*, „Wiadomości Numizmatyczne” 39, 1995, s. 72–75; M. Bogucki, *Główne etapy upięknienia rynków na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu*, w: *Upięknienie. Kiedy moneta staje się pieniądzem*, red. B. Paszkiewicz, Nowa Sól 2011; P. Guzowski, *Upięknienie gospodarki w Polsce na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, w: *Upięknienie. Kiedy moneta staje się pieniądzem*, red. B. Paszkiewicz, Nowa Sól 2011, s. 105–119; D. Adamczyk, *Srebro i władza. Trybuty i handel dalekosiężny a kształtowanie się państwa piastowskiego i państw sąsiednich w latach 800–1100*, Warszawa 2018.

²¹ S. Gawlas, *op. cit.*

²² K. Mikulski, *op. cit.*, s. 78.

ujęcia genezy i funkcjonowania folwarku i systemu gospodarczego Wschodniej Europy. W zasadzie nie nawiązuje się też do dwóch teorii Jerzego Topolskiego i Antoniego Mączaka wyjaśniających polską/wschodnioeuropejską drogę rozwoju gospodarczego. Swoistym paradoksem jest fakt, że najlepsze nowe ujęcie systemu folwarczno-pańszczyźnianego wyszło spod pióra historyka austriackiego — Markusa Cermana²³.

Na pozór pewnym wyjaśnieniem pomijania spraw gospodarczych jest trwające od wielu lat skupienie zainteresowania badawczego na elitach: państwowych, szlachecko-magnackich i miejskich. Być może z tego powodu np. gospodarka chłopska, obejmująca ponad 70% społeczeństwa, w zasadzie pozostaje poza badaniami. Z drugiej strony nasza wiedza o gospodarce szlacheckiej, magnackiej, mieszczańskiej czy polityce gospodarczej państwa nie została w ostatnich latach uszczegółowiona ani przeinterpretowana. Każda z nich nadaje się do analizy z punktów widzenia choćby nowej ekonomii instytucjonalnej, ale jeśli szukalibyśmy śladów jej zastosowania w środowisku historycznym w stosunku do ziem polskich, to znaleźlibyśmy je tylko poza granicami naszego kraju. Podobnie rzecz się ma z popularną na Zachodzie teorią sieci, która w oczywisty sposób byłaby niezwykle przydatna do opisu społeczeństwa staropolskiego, ale dotychczasowe próby jej zastosowania w stosunku do polskich elit podjęli się historycy amerykańscy²⁴.

Bez wątplenia szansą na nowe otwarcie w badaniach gospodarczych i społeczno-gospodarczych jest rewolucja informatyczna. Choć polska historiografia może się „pochwalić” polemiką na temat „nieużyteczności” w warsztacie historycznym innych funkcji komputera niż zmodernizowanej maszyny do pisania²⁵, to ostatnie lata przyniosły udane próby budowania niezwykle użytecznych baz danych. Najlepszym tego przykładem jest internetowa baza rejestrów podatkowych z XVI wieku w Zakładzie Atlasu Historycznego IH PAN. Trzeba też zauważyć szersze otwarcie środowiska, nawet jeśli nie na elektroniczne edycje, to przynajmniej digitalizowanie i umieszczanie źródeł masowych w Internecie. Przelamywanie banalnych ograniczeń instytucjonalnych (np. dzięki pozwoleniu na samodzielne używanie aparatów cyfrowych przez badaczy w archi-

²³ M. Cerman, *Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800*, Basingstoke 2012.

²⁴ P.D. McLean, *Widening access while tightening control: Office-holding, marriages, and elite consolidation in early modern Poland*, „Theory and Society” 33, 2004, s. 167–212; *idem*, *Patrimonialism, Elite Networks, and Reform in Late-Eighteenth-Century Poland*, „Annals of the American Academy” 636, 2011, s. 88–110.

²⁵ J.S. Matuszewski, *Historyk, źródła i... komputer (na marginesie edycji Księgi Ziemskiej Kaliskiej)*, „Kwartalnik Historyczny” 100, 2, 1993, s. 27–36; T. Jurek, *Jeszcze o metodzie wydawania średniowiecznych ksiąg sądowych*, „Kwartalnik Historyczny” 101, 1, 1994, s. 153–157; J.S. Matuszewski, *Źródło — komputer — historyk (na marginesie wydania księgi ziemskiej kaliskiej — początek czy koniec merytorycznej dyskusji)*, „Kwartalnik Historyczny” 102, 1995, s. 79–84.

wach państwowych) zaowocowało też powstaniem wielu baz o charakterze genealogicznym, często zarządzanych przez niezawodowych historyków. Od środowiska akademickiego zależy, na ile wielki, choć bez wątpienia niedoskonały wysiłek amatorów i miłośników historii zostanie wykorzystany w celach naukowych.

Powyższe rozważania stanowią wstęp do zarysowania pewnego programu badawczego, którego, jak się wydaje, brakuje w polskich badaniach nad szeroko rozumianą historią gospodarczą. Trzeba tu podkreślić, że nie wydaje się właściwe wypreparowanie tematyki ekonomicznej, jak często się robi w środowisku naukowym, od całego kontekstu społecznego, politycznego czy nawet przyrodniczego, w jakim funkcjonowała średniowieczna i wczesnonowożytna gospodarka. Dlatego podjętą w tym miejscu tematykę postanowiono uporządkować według pewnego wzoru — książki Keitha Wrightsona „*Earthly Necessities*”²⁶, którego propozycje badawcze zostały zmodyfikowane i dopasowane do potrzeb polskich. Tytułowe przyziemne potrzeby można pogrupować w trzy kategorie zagadnień o zbiorczych umownych nazwach: ekonomia gospodarstwa domowego, rynek i ludzie oraz państwo i instytucje. Do pierwszej z nich można zaliczyć kwestie demograficzne, takie jak: wielkość i struktura gospodarstw domowych oraz cykl życia jednostki, rodziny i gospodarstwa domowego, a także wiążące się z tym sprawy społeczne: zróżnicowanie ról w ekonomice domowej ze względu na płeć i wiek członków gospodarstwa oraz autorytet i władza w rodzinie. W ramach drugiej kategorii można wyróżnić stan i strukturę populacji, specjalizację (np. znaczenie sektorów niezwiązanych z rolnictwem), ceny i wynagrodzenia, standard życia, rynek nieruchomości i rynek kredytowy. Ostatnią grupę zagadnień tworzą problemy związane z prawem własności i zarządzaniem majątkiem oraz funkcjonowaniem państwa: zależności i niezależności, zakresu władzy, polityki podatkowej i kosztów prowadzenia wojny.

Zaproponowany przegląd problemów nie pretenduje do ujęcia całościowego, a raczej jest efektem osobistych poszukiwań autora, skupiającego się w swoich badaniach na zagadnieniach społeczno-demograficzno-gospodarczych szeroko rozumianego okresu preindustrialnego.

EKONOMIA GOSPODARSTWA DOMOWEGO

Ekonomia chłopskiego gospodarstwa domowego, struktury i cykl jego funkcjonowania są przedmiotem dyskusji trwającej od stu lat. Punktem wyjścia jest słynna teoria Aleksandra Czajanowa, który powiązał funkcjonowanie gospo-

²⁶ K. Wrightson, *Earthly Necessities: Economic Lives in Early Modern Britain, 1470–1750*, London 2002.

darstw chłopskich z cyklem rozwoju rodziny chłopskiej, a nauka polska doczekała się historiograficznego opracowania rozważań wokół tego problemu²⁷ oraz kilku prac empirycznych²⁸. Mimo funkcjonowania na marginesie zainteresowań polskiej historiografii, co jakiś czas pojawiają się prace gospodarcze, demograficzne i społeczne rozpatrujące problematykę chłopską w szerokim kontekście²⁹.

Paradoksalnie znacznie gorzej jest z badaniami nad gospodarstwem i rodziną szlachecką. Co prawda zostaliśmy wręcz przytłoczeni pracami napisanymi według tzw. metody genealogiczno-rodowej, ale ich dosyć hermetyczny charakter sprawia, że rzadko sięgają do nich historycy gospodarczy czy badacze zagadnień społecznych. Nie można jednak mieć pretensji, że prace, ze swojej natury genealogiczne, są użyteczne przede wszystkim dla genealogów. Wypada jednak zgłosić zastrzeżenia do historyków innych specjalności, że nie chcą lub nie potrafią skorzystać z wyników tego najbardziej rozwiniętego chyba nurtu polskiej mediewistyki ani wykorzystać ich choćby jako prostego przewodnika po zachowanym zasobie archiwalnym lub jako źródła danych. Wiele lat temu Janusz Bieniak zdefiniował, że „problem rodu rycerskiego jest centralnym problemem dla badaczy zajmujących się średniowieczną genealogią”³⁰. Po latach badań z kolei Jan Wroniszewski wśród prac genealogicznych wyróżnił: pełne monografie rodowe, opracowania części rodu wg różnych kwestionariuszy, monografie rodzin z naciskiem na aktywność polityczną, biografie polityczne, opracowania prozopograficzne, opracowania terytorialne, badanie związków krewniczych i prozopografię kościelną³¹. Mimo olbrzymiego przyrostu prac

²⁷ J. Kochanowicz, *Spór o teorię gospodarki chłopskiej: gospodarstwo chłopskie w teorii ekonomii i w historii gospodarczej*, Warszawa 1992.

²⁸ W. Styś, *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*, Wrocław 1959; M. Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1998.

²⁹ G. Jawor, *Ludność chłopska i społeczności wiejskie w województwie lubelskim w późnym średniowieczu. Schyłek XIV–początek XVI wieku*, Lublin 1991; *idem*, *Osady prawa włoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin 2000; T. Wiślicz, *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa 2001; *idem*, *Upodobanie. Małżeństwa i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku*, Warszawa 2012; P. Guzowski, *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków 2008; M. Kołacz-Chmiel, *Spolecznosci chłopskie ziemi chełmskiej w późnym średniowieczu*, Lublin 2009; M. Szoltysek, *Rethinking East-Central Europe: Family System and Co-Residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, Bern 2015; M. Kołacz-Chmiel, *Mulier honesta et laboriosa. Kobieta w rodzinie chłopskiej późnośredniowiecznej Małopolski*, Lublin 2018.

³⁰ J. Bieniak, *Problemy metodyczne średniowiecznej genealogii w Polsce*, w: *idem*, *Polskie rycerstwo średniowieczne*, Kraków 2002, s. 92.

³¹ J. Wroniszewski, *Metoda genealogiczno-rodowa w badaniach historii społecznej*, w: *Historia społeczna...*, s. 114.

w gruncie rzeczy dotyczących historii rodzin i rodów wciąż podstawowym opracowaniem społecznym jest znakomita, ale już czterdziestoletnia książka Marii Koczerskiej *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*³². Elementy, które moglibyśmy zaliczyć do zakresu badań tradycyjnej historii rodziny można spotkać w wielu innych opracowaniach, choćby Alicji Szymczakowej³³, ale rzadko pojawiają się prace próbujące dokonać pewnych uogólnień. Wyjątkowa w tym zakresie jest książka Witolda Brzezińskiego, *Koligacje małżeńskie możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV wieku*³⁴, ale nadal otwartym pozostaje szereg fundamentalnych pytań np. o proces nuklearyzacji rodziny szlacheckiej, o którym pisała Maria Koczerska, a który jest pomijany w pracach skupiających się na rodzie. Nie mamy także badań na temat cyklu życia szlachcica, ani rodziny szlacheckiej, a nawet nie wiemy jak wyglądała struktura szlacheckich gospodarstw domowych. Choć powszechnie posługujemy się terminem „Rzeczpospolita szlachecka”, nie straciły swojej aktualności słowa Cezarego Kukli:

Wbrew powszechnemu mniemaniu ciągle niewiele wiemy o wielkości wiejskiego gospodarstwa szlacheckiego. W XVI stuleciu biologiczną rodzinę szlachcica, przeciętnie 5–6 osobową, należało uzupełnić, jak wynika z badań A. Wyczańskiego o ok. 7 pracowników najemnych na folwarku, co dawałoby ok. aż 12–13 domowników³⁵.

Z drugiej strony sondażowe badania Michała Kopczyńskiego³⁶ czy nieco szersze Anny Laszuk wskazują na znacznie mniejsze rozmiary³⁷. Wydaje się, że żyjemy wyobrażeniem stanu szlacheckiego rozpoznawanego przez pryzmat bogatej szlachty urzędniczej, zapominając o olbrzymim zróżnicowaniu majątkowym tego stanu, co musiało wpływać na przyjmowane strategie małżeńskie czy sposoby na życie. Zróżnicowanie ekonomiczne szlachty na przykładzie województwa krakowskiego w XVI wieku niegdyś pokazał Andrzej Wyczań-

³² M. Koczerska, *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*, Warszawa 1975.

³³ A. Szymczakowa, *Szlachta sieradzka w XV wieku. Magnifici et generosi*, Łódź 1998; eadem, *The Manorial Farm in Gentry Estates in the Region of Sieradz during the Fifteenth Century*, „Questiones Medii Aevi Novae” 6, 2001, s. 41–72; eadem, *Gentry marriage in the Late Middle Ages: love or strategy?*, „Questiones Medii Aevi Novae” 9, 2004, s. 65–88.

³⁴ W. Brzeziński, *Koligacje małżeńskie możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Wrocław 2012.

³⁵ C. Kukło, *Demografia polski przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 360.

³⁶ M. Kopczyński, *Ze studiów nad staropolską rodziną szlachecką — struktura gospodarstwa domowego i cykl życia jednostki*, „Almanach Historyczny” 4, 2002, s. 29–47; idem, *Szlacheckie gospodarstwo domowe — szlachecka rodzina w Koronie w XVII i XVIII wieku*, w: *Rodzina—prywatność—intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskiej*, red. D. Kałwa, A. Walaszek, A. Żarnowska, Warszawa 2005, s. 30–36.

³⁷ A. Laszuk, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 100–108.

ski³⁸, ale metoda oceny majątku na podstawie wymiaru płaconego podatku przeszła bez echa i badacze struktury własności szlacheckiej ciągle szacują zamożność szlachty liczbą posiadanych wsi, jak robił to ponad sto lat temu Adolf Pawiński. Obecnie mamy nowsze opracowanie Krzysztofa Borody, który pokazał zróżnicowanie majątkowe szlachty w trzech szesnastowiecznych województwach (oprócz krakowskiego także w łęczyckim i płockim)³⁹. Skala nierówności jest na tyle olbrzymia, że powinna się stać podstawą analizy wybiegającej znacznie poza kwestie osobistego dostatku poszczególnych rodzin szlacheckich, mogłaby też objąć refleksję natury polityczno-ustrojowej. Oczywiście lepiej byłoby badać rzeczywiste dochody szlachty, a nie majątek ziemski posiadany przez poszczególnych właścicieli, ale pozwalają na to rejestry podatkowe dopiero z końca XVIII w. (ofiara 10. i 20. grosza), a ograniczony i niejednorodny zasób rachunkowych źródeł szlacheckich uniemożliwia badania na szeroką skalę. Mimo to nowoczesne studia nad majątkiem i dochodami szlachty wpłynęłyby na realną ocenę standardu życia tej grupy społecznej w porównaniu do grup mniej uprzywilejowanych. Z różnych sposobów badania standardu życia (m.in. biologicznego czy materialnego) żaden nie jest obecnie praktykowany odnośnie do szlachty. Polskie badania nad konsumpcją żywności zaczęły się i skończyły na książkach Andrzeja Wyczańskiego o XVI i początkach XVII w., a Tadeusz Sobczak w kontekście XIX w. pisał o chłopach⁴⁰. Za to jak grzyby po deszczu mnożą się edycje dawnych książek kucharskich, których związek z codzienną dietą jest bardzo wątpliwy. Nie rekonstruuje się budżetów szlacheckich i jak dotąd wiarygodnie nie obliczono żadnych podstawowych wskaźników demograficznych dotyczących umieralności noworodków, niemowląt i dzieci czy oczekiwanej długości życia. To ostatnie pomogłyby na pewno zweryfikować hipotezę o znaczeniu rodziców czy męskich członków rodu w doborze partnerów życiowych młodych szlachciców i szlachcianek. Prace łączące genealogię z kwestiami gospodarczymi wzorowane na opracowaniu Janusza Kurtyki o latyfundiach łęczyńskich⁴¹ nie stały się podstawą rozważań nad gospodarczymi fundamentami potęgi politycznej przedstawicieli poszczególnych rodów czy rodzin⁴². Historycy z benedyk-

³⁸ A. Wyczański, *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku*, Wrocław 1977.

³⁹ K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016.

⁴⁰ A. Wyczański, *Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, Warszawa 1969; T. Sobczak, *Przełom w konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim w XIX w.*, Wrocław 1968; *idem*, *Konsumpcja żywnościowa chłopska w Królestwie Polskim w 2 połowie XIX i w początkach XX wieku*, Wrocław 1986.

⁴¹ J. Kurtyka, *Latyfundiów Łęczyńskie. Dobra i właściciele (XIV–XVII w.)*, Kraków 1999.

⁴² P. Jusiak, *Majątki rodziny Firlejów z Dąbrowicy w pierwszej połowie XVI wieku*, Lublin 2011; Z. Górczak, *Kariery majątkowe rodzin aspirujących do kręgu elity możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XV i początkach XVI wieku*, Poznań 2013.

tyńską dokładnością rejestrujący zapisy o posagach, wianach czy zamianach, kupnie lub zastawach wsi, nie zastanawiając się nad kwestią dochodowości gospodarki szlacheckiej, sposobami zarządzania czy lokaty kapitału. Podobnie zazwyczaj daleko od spraw ekonomicznych lokowali swoje zainteresowania badacze inwentarzy ruchomości i testamentów⁴³. Nie znaleźli się naśladowcy prac Zbigniewa Morawskiego o finansach szlachty łęczyckiej w późnym średniowieczu⁴⁴ ani Andrzeja Pośpiecha i Huberta Łaszkiwicza o szlacheckim handlu ziemią w okresie wczesnonowożytnym⁴⁵.

Zastrzeżenia dotyczące braku lub zaniechania pewnych podstawowych badań dotyczących ekonomii i demografii szlacheckich gospodarstw domowych są aktualne także w kontekście innych grup społecznych. Nierówności w miastach wczesnonowożytnych nie są badane w długiej perspektywie, a prace Katarzyny Wagner⁴⁶, Radosława Poniat⁴⁷, Ewy Barylewskiej-Szymańskiej i Zofii Maciakowej⁴⁸ są raczej jednostkowymi przygodami intelektualnymi, a nie częścią szerokiego programu badawczego. Elementem, który łączył struktury gospodarstw domowych, często w międzystanowym związku, była służba. Już jakiś czas temu została ona zdefiniowana jako cecha charakterystyczna europejskiego modelu rodziny⁴⁹, która spełniała istotną rolę w cyklu życia przedstawicieli wszystkich stanów. Dotychczasowe badania skupiają się

⁴³ Prekursorskie prace w tym zakresie objęły wszystkie grupy społeczne, nie tylko szlachtę: A. Pośpiech, *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992; A. Klonder, *Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII w.*, Warszawa 2000; D. Głó w k a, *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w Koronie w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2004; J. D u m a n o w s k i, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII w.*, Toruń 2006. Obok monografii książkowych warto zwrócić uwagę na cyklicznie wydawane tomy „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”.

⁴⁴ Z. M o r a w s k i, *Ziemia, urzędy, pieniądze: finanse szlachty łęczyckiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Warszawa 1993; trudno za pracę z zakresu historii gospodarczej uznać książkę Z. Górczaka *Rozwój majątków możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XV i początkach XVI wieku: studium z dziejów wielkiej własności*, Poznań 2007.

⁴⁵ A. Pośpiech, *Majątności na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią i przemiany struktury majątkowej w powiecie kaliskim w latach 1580–1655*, Wrocław 1989; H. Łaszkiwicz, *Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie chełmskim w II połowie XVII*, Lublin 1998.

⁴⁶ K. W a g n e r, *Mieszczanie i podatki: nierówności majątkowe w wybranych miastach Rzeczypospolitej XVII w.*, Warszawa 2016.

⁴⁷ R. P o n i a t, *Zróżnicowanie majątkowe mieszkańców Grodna w 1794 r.*, „Klio” 32, 1, 2015, s. 83–109.

⁴⁸ E. B a r y l e w s k a - S z y m a Ń s k a, Z. M a c i a k o w a, *Miasto i ludzie u progu nowoczesności: socjotopografia Gdańska w pierwszej połowie XIX wieku*, Gdańsk 2016.

⁴⁹ J. H a j n a l, *Two Kinds of Preindustrial Household Formation System*, „Population and Development Review” 8, 3, 1983, s. 449–494; P. L a s l e t t, *Characteristics of the Western family considered over time*, „Journal of Family History”, 2, 2, 1977, s. 89–115; P. L a s l e t t,

na końcówce wieku XVIII⁵⁰, a okres wcześniejszy, poza pracą najemną na wsi, rzadko wzbudza zainteresowanie⁵¹. Warto zjawisko to obserwować w szerszym kontekście mobilności i migracji, które miały być według tradycyjnej historiografii w społeczeństwie staropolskim szczególnie reglamentowane, choć sondażowe wyniki tego zupełnie nie potwierdzają⁵².

RYNEK I LUDZIE

Wychodząc od tyleż banalnego, co mądrego stwierdzenia, że „cała historia to dzieje ludzi”⁵³, warto wiedzieć, ilu ludzi i jakich ludzi. Tymczasem nie jesteśmy pewni ani stanu, ani struktury populacji w okresie staropolskim (nie mówiąc już o wczesnym i późnym średniowieczu). Wszystkie dotychczasowe szacunki ludności w XVI wieku zostały przeprowadzone na podstawie starej, zapoczątkowanej rzez Adolfa Pawińskiego, serii *Źródła dziejowe*, ocenionej, ze względu na masowe opuszczenia, bardzo surowo przez I. Gieysztorową, A. Żaboklicką⁵⁴ i W. Kulę, którzy już ponad pięćdziesiąt lat temu uznali, że „Konieczna jest albo nowa edycja — albo korzystanie z rękopisów”⁵⁵.

Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared, w: *Family Forms in Historic Europe*, red. R. Wall i J. Robin, Cambridge, 1983, s. 513–563.

- ⁵⁰ M. K o p e c z y ń s k i, *Młodość i młodzież na Kujawach w XVIII wieku: rzecz o czeladzi i służbie w świetle parafialnych spisów mieszkańców z 1791 roku*, „Przegląd Historyczny” 86, 3–4, 1995, s. 329–350; R. P o n i a t, *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, Warszawa 2014; M. S z o ł t y s e k, *Rethinking...*
- ⁵¹ A. K a m l e r, *Chłopi jako pracownicy najemni na wsi małopolskiej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2015.
- ⁵² J. B a s z a n o w s k i, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846*, do druku przygotowali A. Baszanowska, S. Mielczarski, Gdańsk 1995; C. K u k ł o, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991; K. M i k u l s k i, *Pułapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004; R. P o n i a t, *Ludzie luźni w społeczeństwie Rzeczypospolitej szlacheckiej w kontekście badań nad cyklem życia*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 73, 2013, s. 51–77; *idem*, *Wiek opuszczania rodzinnego gospodarstwa domowego w dobie stanisławowskiej w świetle zeznań sądowych*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 35, 2014, s. 7–40; M. W y ź g a, *Mobilność i migracje chłopów do miast polskich doby preindustrialnej. Z badań nad mikroregionem krakowskim*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 37, 2015, s. 95–128.
- ⁵³ „Cała historia to dzieje ludzi...” *Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyczańskiemu w 80-tą rocznicę urodzin i 55-lecie pracy naukowej*, red. C. Kukła, współudział P. Guzowski, Białystok 2004.
- ⁵⁴ I. G i e y s z t o r o w a, A. Ż a b o k l i c k a, *Rejestry poborowe Mazowsza z XVI wieku. Uzasadnienie nowego wydawnictwa źródłowego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 3, 2, 1955, s. 338–355.
- ⁵⁵ W. K u ł a, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 143.

Niedawno podobną opinię wyraził też Krzysztof Mikulski, potwierdzając, że „liczba błędów i pominięć w edycji Pawińskiego i Jabłonowskiego czyni te źródła nieprzydatnymi do badań”⁵⁶. W niewielkim zakresie zrekonstruowano strukturę społeczną na poziomie regionalnym i nawet tak fundamentalny problem jak skala udziału szlachty w całej populacji Rzeczypospolitej szlacheckiej nie jest w pełni wiarygodnie podkreślona⁵⁷, podobnie, jak udział ludności sektorów nierolniczych, kluczowy dla określenia rozwoju gospodarczego kraju.

Od wielu lat korzystamy z dobrodziejstwa zestawionych w większości jeszcze przed II wojną światową cen i wynagrodzeń w siedmiu miastach niezwykle istotnych dla rozwoju gospodarczego ziem polskich (Kraków, Warszawa, Gdańsk, Lublin, Lwów, częściowo Wrocław i Poznań)⁵⁸. Wydaje się jednak, że najwyższy już czas uzupełnić te dane nowymi, zarówno z innych miast (szczególnie bolesny jest ich brak dla Torunia, ale także miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, np. Wilna, czy zmieniających swoją przynależność państwową Rygi czy Kijowa), jak też informacjami na tematy pominięte przez autorów dotychczasowych opracowań, np. wynagrodzenia kobiet. Być może udałoby się też zestawzić wynagrodzenia pracowników najemnych na folwarkach. Dzięki temu badania nad standardem życia w dawnych miastach polskich, zapoczątkowane przez Mikołaja Malinowskiego⁵⁹, można będzie rozszerzyć

⁵⁶ K. Mikulski, *Spółeczeństwo i gospodarka, w: Spojrzenie w przeszłość, t. 1: Średniowiecze, nowożytność. Konferencja Muzeum historii Polski Jadwisin 25–26 października 2007*, Warszawa 2009, s. 283.

⁵⁷ A. Wyczański, *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001, s. 17; L. Połaszewski, *Szlachta Wielkopolski na podstawie rejestrów pogłównego z lat 1673–1676, w: Społeczeństwo staropolskie*, red. A. Wyczański, Warszawa 1983, s. 229–266; A. Laszuk, *Szlachta w województwie krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 roku*, „Przegląd Historyczny” 79, 3, s. 425–456; E. Rostworowski, *Ile było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty?*, „Kwartalnik Historyczny” 94, 3, 1987, s. 3–40; J. Topolski, *Nowsze badania nad szlachtą wielkopolską*, w: *Kultura-polityka-dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę jego urodzin*, Warszawa 1990, s. 431–441.

⁵⁸ W. Adamczyk, *Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku*, Lwów 1938; *idem*, *Ceny w Lublinie*, Lwów 1935; T. Furtak, *Ceny w Gdańsku w latach 1701–1815*, Lwów 1935; M. Górkiewicz, *Ceny w Krakowie 1796–1914*, Poznań 1950; S. Hoszowski, *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*, Lwów 1928; *idem*, *Ceny we Lwowie w latach 1700–1914*, Lwów 1934; J. Pelc, *Ceny w Gdańsku w XVI i XVII wieku*, Lwów 1937; *idem*, *Ceny w Krakowie w latach 1369–1600*, Lwów 1935; S. Siegel, *Ceny w Warszawie w latach 1701–1815*, Lwów 1937; E. Tomaszewski, *Ceny w Krakowie w latach 1601–1795*, Lwów 1934; B. Więclawski, *Zaopatrzenie i konsumpcja w Poznaniu w drugiej połowie XVIII wieku*, Warszawa–Poznań 1989; M. Wolański, *Ceny zboża i jego przetworów oraz owoców i warzyw we Wrocławiu 1506–1618*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia 115”, Wrocław 1993; *idem*, *Ceny we Wrocławiu 1506–1618*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia 126”, Wrocław 1996.

⁵⁹ M. Malinowski, *Little Divergence revisited...*

geograficznie i społecznie. Przy czym zastosowane przez tego autora ekonomiczne podejście do tematu, a więc liczenie płac realnych czy produktu krajowego brutto *per capita*⁶⁰, mogłoby być uzupełnione badaniami biologicznego standardu życia lub kapitału ludzkiego. Źródła do studiów nad konsumpcją czy też umożliwiające wyliczenie spodziewanej długości życia lub umieralności noworodków, niemowląt i dzieci istnieją dla ziem polskich, podobnie jak materiały pozwalające na zbadanie umiejętności pisania i liczenia⁶¹. Warto również szerzej uczestniczyć w debacie na temat małej dywergencji w Europie wczesnonowożytnej⁶², a może nawet zaproponować swój program badań obejmujący nie tylko Polskę, ale wszystkie kraje powstałe na terenie ziem dawnej Rzeczypospolitej, z których źródła zostały w dużej mierze zapisane po polsku.

Powstanie powszechnej gospodarki pieniężnej, które dokonało się najpewniej w XVI w., kiedy system podatkowy objął prawie wszystkie grupy społeczne, a ziemie polskie włączono do systemu światowego, wymagało funkcjonowania sprawnego rynku kredytowego. Tymczasem praktycznie od późnego średniowiecza mieliśmy do czynienia z kredytem prywatnym, a pierwsze banki publiczne narodziły się (i zbankrutowały) w ostatnim dwudziestoleciu I Rzeczypospolitej⁶³. Niestety, kredyt ani jako element gospodarki, ani sposób komunikacji społecznej nie jest w historiografii polskiej szerzej analizowany, choć należy odnotować pojawienie się ostatnio publikacji na ten temat dotyczących późnośredniowiecznych miast nadbałtyckich i Warszawy⁶⁴, które

⁶⁰ M. Malinowski, J.L. van Zanden, *Income and its distribution in preindustrial Poland in a global perspective*, „Cliometrica. Journal of Historical Economics and Econometric History” 2016, s. 1–30.

⁶¹ P. Guzowski, R. Poniątkowski, *Standardy i jakość życia w historiografii światowej. Przegląd badań i problemów*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 78, 2016, s. 9–37; M. Malinowski, *Zmierzyć zaoftanie. Zestawienie najważniejszych szacunków materialnych standardów życia w Polsce przedprzemysłowej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 78, 2016, s. 61–91.

⁶² J.L. Van Zanden, *Wages and the standard of living in Europe, 1500–1800*, „European Review of Economic History” 2, 1999, s. 175–97; R. Allen, *The Great Divergence in European wages and prices from the Middle Ages to the First World War*, „Explorations in Economic History” 38, 2001, s. 411–47; B. Gupta, *The early modern great divergence: wages, prices and economic development in Europe and Asia, 1500–1800*, „Economic History Review” 59, 2006, s. 2–31; J.L. Van Zanden, *The skill-premium and the ‘Great Divergence’*, „European Review of Economic History” 13, 2009, s. 121–53.

⁶³ W. Kornatowski, *Kryzys bankowy w Polsce 1793: upadłość Teppera, Szulca, Kabryta, Prota Potockiego, Łyszkiewiczza i Heyzlera*, Warszawa 1937.

⁶⁴ C. Kardasz, *Rynek kredytu pieniężnego w miastach południowego pobrzeża Bałtyku w późnym średniowieczu (Greifswald, Gdańsk, Elbląg, Toruń, Rewel)*, Toruń 2013; P. Łozowski, *Struktura rynku kredytowego Starej Warszawy w latach 1427–1453*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 78, 2016, s. 165–208.

wpisują się w istniejącą w polskiej mediewistyce tradycję badań⁶⁵. Sporadyczne są jednak próby rozpoznania chłopskiego rynku kredytowego⁶⁶, tylko na marginesie o działalności bankierskiej wspomina się w publikacjach historycznych dotyczących ludności żydowskiej⁶⁷. Nasi historycy nie zajmują się też na poważnie wczesnonowożytnym kapitałem miejskim czy szlacheckim, zadowolając się jedynie odnotowywaniem kolejnych zapisów zastawu, renty czy wierzytelności w księgach sądowych⁶⁸, których formy przed laty opisał Bogdan Lesiński i Jacek S. Matuszewski⁶⁹. Zdziwiające, że nie śledzi się

⁶⁵ Do dawniejszych prac dotyczących kredytowego rynku ziemskiego (jak: M. U n g e h e u e r, *Stosunki kredytowe w ziemi przemyskiej w połowie XV wieku*, Lwów 1929; A. R u t k o w s k i, *Warszawski rynek kredytowy (zasięg i charakterystyka)*, w: *Warszawa Średniowieczna*, red. A. Gieysztor, z. 2, Warszawa 1974, s. 69–81; M. U r b a ń s k i, *Niektóre problemy ruchu kredytowego w ziemi sanockiej w XV w.*, „Przegląd Historyczny” 70, 1979, 4, s. 627–651) można dodać nowsze: U. Ł y d k o w s k a - S o w i n a, *Ruch kredytowy w późnośredniowiecznym Sieradzu — pożyczki pieniężne*, w: *Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego*, red. M. Dembińska, Wrocław 1989, s. 119–135; R. C z a j a, *Kredyt pieniężny w Starym Mieście Torunia do roku 1410*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 49, 1988, s. 5–20; R. C z a j a, *Rynek kupna renty w Elblągu w pierwszej połowie XIV wieku*, „Zapiski Historyczne” 52, 3, 1987, s. 7–37; M. G o l i ń s k i, *Wrocławskie spisy zastawów, długów i mienia żydowskiego z 1453 roku. Studium z historii kredytu i kultury materialnej*, Wrocław 2006; R. C z a j a, C. K a r d a s z, *Obrót nieruchomościami i kupno renty w miastach pruskich w XIV–XV w.*, w: *Obrót nieruchomościami na ziemiach polskich od średniowiecza do XXI wieku*, red. F. Kusiak, Poznań–Wrocław 2008, s. 43–50; J. K a r c z e w s k a, *Stosunki kredytowe na terytorium Kujaw i wschodniej Wielkopolski w XV wieku*, w: *Rynki lokalne i regionalne w XV–XVIII wieku*, red. K. Boroda i P. Guzowski, Białystok–Kraków 2013, s. 9–18; Z. M o r a w s k i, *Ziemia, urzędy, pieniądze...*

⁶⁶ P. G u z o w s k i, *Chłopi i pieniądze...*

⁶⁷ A. L e s z c z y ń s k i, *Żydzi ziemi bielskiej od połowy XVII w. do 1795 r.*, Wrocław 1980; H. Z a r e m s k a, *Żydzi w średniowiecznej Polsce: gmina krakowska*, Warszawa 2011; A. R u t k o w s k i, *Kredyt żydowski na rynku lokalnym Warszawy w pierwszej połowie XV wieku*, „Przegląd Historyczny” 70, 2, 1979, s. 267–284; J. M o r g e n s z t e r n, *Operacje kredytowe Żydów w Zamościu w XVII w. (wierzytelności i zadłużenia)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 64, 1967, s. 3–32.

⁶⁸ Rzadko zdarzają się opracowania kredytu w miastach wczesnonowożytnych na wzór dawnych prac o Lwowie, Nowym Sączu czy Gdańsku: M. W ą s o w i c z, *Kontrakty lwowskie w latach 1676–1686*, Lwów 1935; A. D u n i n - W ą s o w i c z, *Kapitał mieszczański Nowego Sącza na przełomie XVI/XVII wieku*, Warszawa 1967 czy M. B o g u c k a, *Obrót wekslowo-handlowy w Gdańsku w pierwszej połowie XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 33, 1972, s. 1–31. Wyjątkiem jest niestety książka A. M y c i o, *Zadłużenie hipoteczne i obrót nieruchomościami w Starym Mieście Torunia w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2003.

⁶⁹ B. L e s i ń s k i, *Kupno renty w średniowiecznej Polsce. Na tle ówczesnej doktryny i praktyki zachodnioeuropejskiej*, Poznań 1966; *idem*, *Wyderek, czyli sprzedaż nieruchomości z prawem odkupu w prawie polskim od XV do XVII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 28, 1, 1976, s. 19–67; *idem*, *O prawnych formach kredytu w Polsce średniowiecznej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 32, 2, 1980, s. 187–196; J.S. M a t u s z e w s k i, *Zastaw nieruchomości*

funkcjonowania np. władz miejskich jako instytucji bankierskich ani w dużych miastach, ani w setkach niewielkich miasteczek w całym kraju⁷⁰. Najwidoczniej historycy gospodarczy uznali, że w ustroju feudalnym nie mogli istnieć kapitałiści, a tymczasem przecież przedsiębiorcy dzierżawiący królewskie komory celne, żupy czy nawet mennice musieli samodzielnie lub w spółkach zgromadzić spore zasoby pieniężne, by zawrzeć odpowiednią umowę ze skarbem.

INSTYTUCJE I PAŃSTWO

Rozwijające się studia nad dawnym społeczeństwem mają słabe oparcie we współczesnych badaniach nad prawem prywatnym: małżeńskim i własności nieruchomości⁷¹. Wciąż w dużej mierze jesteśmy skazani na dobre, ale niedoskonałe i liczące ponad sto lat opracowanie Przemysława Dąbkowskiego⁷², choć dużo w kwestii opieki nad nieletnimi i zarządzania majątkiem nieruchomości w prawie ziemskim zrobili Andrzej Pośpiech i ostatnio Jacek Pielas⁷³. Niedostatecznie jednak są opracowane podstawowe zagadnienia dotyczące spadkobrania, zwłaszcza kobiet w prawie miejskim i chłopskim⁷⁴, jak choćby banalna, aczkolwiek kluczowa dla wytworzenia się europejskiego modelu małżeństwa

w polskim prawie ziemskim do końca XV stulecia, Łódź 1979; J. Matuszewski, *Oprocen-towanie sumy zastawnej w polskim prawie ziemskim do końca XV stulecia*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 41, 1980, s. 1–13.

⁷⁰ A przecież istnieją dawniejsze prace będące dobrym punktem wyjścia do obserwacji kredytowych działań różnych instytucji publicznych: R. Rybarski, *Kredyt i lichwa w ekonomii Samborskiej w XVIII wieku*, Lwów 1936; H. Samsonowicz, *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańsk w II połowie XV wieku*, Warszawa 1960; idem, *Początki banków prywatnych w Polsce*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 36, 1, 1981, s. 127–138.

⁷¹ O przekazywaniu własności ruchomej wśród szlachty pisano stosunkowo dużo, m.in.: A. Pośpiech, *Pulapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992; J. Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006; B. Popiołek, *Woli mojej ostatniej Testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków 2009.

⁷² P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. 1–2, Lwów 1910; równie ważna wciąż jest praca L. Kolańczyka, *Najdawniejsze polskie prawo spadkowe*, Poznań 1939.

⁷³ A. Pośpiech, *Majątności na sprzedaż...*; J. Pielas, *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*, Kielce 2013.

⁷⁴ O skomplikowanej i niejednoznacznej w praktyce sytuacji kobiet: K. Bukowska, *Orzecznictwo krakowskich sądów wyższych w sporach o nieruchomości miejskie w XVI–XVIII w. Studium z historii prawa rzymskiego w Polsce. Rozprawa habilitacyjna*, Warszawa 1967; M. Sędek, *Czy uprawnienia majątkowe kobiet w Starej Warszawie odpowiadały zasadom prawa chełmińskiego*, w: *Warszawa średniowieczna*, z. 1, red. A. Gieysztor, Warszawa 1972, s. 135–147; idem, *Instytucje i praktyka prawa chełmińskiego w Warszawie w XV wieku*, w: *Warszawa średniowieczna*, z. 2, red. A. Gieysztor, Warszawa 1975, s. 227–237.

kwestia, czy kobieta dziedziczyła tylko w formie posagu, czy też w ramach posagu dostawała najpierw część przypadającego jej po rodzicach majątku, a resztę dopiero po ich śmierci. Szczególnie istotne jest wyjście z analizą poza formalne przepisy prawa i próba rozpoznania kluczowych zagadnień przez pryzmat praktyki sądowej.

Jest ona ważna z punktu widzenia historii rodziny, ale i historii gospodarczej. Współczesne teorie rozwoju stawiają bowiem w centrum zainteresowania bezpieczeństwo prawa własności, rozumiane jako nieograniczone prawo posiadania użytkowania i zbywania, które kształtowało się w różnych krajach europejskich w ciągu ostatniego tysiąclecia. Tymczasem w przypadku ziem dawnej Rzeczypospolitej historycy nie obserwują ewolucji poziomu zabezpieczenia własności, skupiając się najczęściej na wybranych problemach istotnych z punktu widzenia genealogicznego czy regionalnego, takich jak kolejność zgłaszania pretensji do dziedziczenia (prawa bliższości) czy niedziałów w prawie ziemskim. Umocnienie praw indywidualnego właściciela postrzegane jest bardziej jako dowód kryzysu struktur rodowych niż rozwoju rynku ziemi. W przypadku nieuprzywilejowanych grup społecznych nie uwzględnia się różnorodności form prawnych obowiązujących na wsi i w miastach, często przyjmując późnośredniowieczne gwarancje wynikające z prawa niemieckiego za stały i niezmienny w czasie pewnik. Sprawa jest jednak bardzo skomplikowana i dotyczy wszystkich grup społecznych, gdyż to właśnie powszechne (a nie tylko dla wybranych) zagwarantowanie prawa własności jest warunkiem rozwoju. Generalnie można wyróżnić trzy typy ograniczeń: własności, użytkowania i transferu. Ograniczenia prawa własności mają wiele form: konfiskaty na rzecz państwa, nacjonalizacje za odszkodowaniem, rugowanie przez folwark, niemożność użycia do spłaty długu, niemożność obrony własności przy użyciu systemu prawnego i inne. Z kolei ograniczenia użytkowania dotyczą wzajemnego powiązania własności z rynkiem pracy i produktów (np. w ramach pańszczyzny i poddaństwa), prawa do czerpania korzyści z prywatnej własności przez wspólnotę, samorządowych regulacji systemu zasiewu czy płodozmianu, dominujących nad chłopskimi potrzebami dworu i folwarku. Do ograniczeń wolnego transferu własności można zaliczyć: warunkowanie sprzedaży, zakaz oddawania pod hipotekę, uwzględnienie wymogu posiadania przez nabywcę obywatelstwa lub szlacheckiego pochodzenia, prawo bliższości i pierwszeństwo rodziny, ograniczenia dziedziczenia przez kobiety i partycypowania w majątku małżeństwa, zwyczaje dziedziczenia itd.⁷⁵. Wszystkie te ograniczenia odgrywały na przestrzeni wieków istotną rolę, były czasowo zno-

⁷⁵ S. Ogilvie, A.W. Carus, *Institutions and Economic Growth in Historical Perspective*, w: *Handbook of Economic Growth*, red. P. Aghion i S.N. Durlauf, t. 2, Oxford 2013, s. 460.

szone lub wprowadzane i powinny się stać przedmiotem analizy przez pryzmat zapisów w księgach sądowych.

Nie tylko akty normatywne, ale też praktyka sądowa powinna ogrywać dużą rolę przy badaniu samorządu wiejskiego. Nie jest to, co prawda, temat nowy, ale bez wątpienia wymagający uszczegółowienia. Niezwykle istotne jest wszechstronne opracowanie relacji między właścicielem ziemskim a społecznością chłopską. Od czasu przyznania nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii Elinor Ostrom, zajmującej się sposobem zarządzania wspólnymi zasobami przez małe lokalne społeczności, także historycy zaczęli zwracać baczną uwagę na to, jak w przeszłości radzono sobie z organizacją dostępu i wykorzystania wspólnych ujęć wody i jej zbiorników, pastwisk, pól czy lasów. W literaturze polskiej poświęcono co prawda dwa duże artykuły tzw. *nawsiom*⁷⁶, ale sprawa nie jest zbadana szerzej ani jakościowo, ani ilościowo⁷⁷. A przecież dostęp do wspólnych zasobów i zarządzanie nimi to również ważny problem w społeczności miejskiej⁷⁸.

Szczególnie pilny jest powrót do dyskusji na temat kondycji prawnej i ekonomicznej członków stanu chłopskiego. Temat zarzucony niegdyś w jakimś stopniu z powodów politycznych, także z tych samych powodów ponownie stał się częścią dyskusji poniekąd światopoglądowej, odbywającej się poza środowiskiem historycznym. Głos na temat rzekomego niewolnictwa polskich chłopów zabierają filozofowie, kulturoznawcy, literaturoznawcy, artyści i publicyści, przy czym nie bardzo interesuje ich zdanie historyków. A wśród młodszego pokolenia badaczy mało kto pamięta, że dysponujemy znakomitym przewodnikiem po sprawach chłopskich zapisanych w księgach ziemskich i grodzkich w postaci Centralnej Kartoteki do Dziejów Wsi w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, której uratowanie, zdigitalizowanie i udostępnienie powinno być ważnym postulatem środowiska historyków gospodarczych i społecznych.

Analiza rozkwitu polskiego państwa w późnym średniowieczu i epoce wczesnonowożytnej oraz jego upadku odbywa się często w oderwaniu od jego podstaw finansowych. Jest to o tyle zaskakujące, że już od wczesnego średniowiecza „pieniądze mówiły językiem, który rozumieli wszyscy władcy”⁷⁹. Tra-

⁷⁶ J. Gerlach, *Nawsie — wspólna własność gromadzka wsi staropolskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 4, 1952, s. 260–273; J. Burszta, *Zagadnienie „nawsia” w osadnictwie wiejskim*, „Lud” 41, 1954, cz. 1, s. 439–498.

⁷⁷ P. Guzowski, *The commons in late medieval and early modern Poland. An unresolved historiographical problem*, „Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes” 12, 2015, s. 68–77.

⁷⁸ U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym*, Warszawa 2009.

⁷⁹ D. Levine, *At the Dawn of Modernity. Biology, Culture and Material Life in Europe after the Year 1000*, Berkeley 2001, s. 46.

dycja badań nad skarbowością polską jest bardzo długa, ale obciążona niezwykle niekonsekwencją. Spod klawiatury tego samego specjalisty wyszła zarówno refleksja o tym, że „finanse to nie tylko *nervus belli*, ale w istocie — warunek wszelkiej działalności państwa”⁸⁰, a równocześnie zniechęcające ostrzeżenie przed podejmowaniem jakichkolwiek prac badawczych dotyczących skarbu ostatnich Piastów i okresu późniejszego:

Niewiele można [...] powiedzieć o wysokości dochodów i wydatków skarbu pierwszych Jagiellonów. [...] Sądźmy, że nie ma po prostu źródeł, które pozwalałyby na jakiegokolwiek uzasadnione w tym względzie wypowiedzi. Wobec braku liczb bałamutne oceny i wnioski w tym zakresie są niedopuszczalne. W efekcie zaufanie do ustaleń poprzedników może prowadzić na manowce⁸¹.

Wbrew tej pesymistycznej wizji możliwa jest rekonstrukcja dochodów skarbowych i pod koniec panowania Kazimierza Wielkiego, i w epoce jagiellońskiej, co zresztą próbowali całkiem udanie robić Jan Rutkowski, Zdzisław Kaczmarczyk, Fryderyk Papée, Anna Sucheni-Grabowska i piszący te słowa⁸². Nie starano się jednak spojrzeć na modernizację państwa, jego instytucji i finansów jako na efekt rewolucji militarnej. Bez wątpienia koszty utrzymania armii i prowadzenia wojen były główną przyczyną zarówno reform skarbowych, jak i najpierw działalności rozdawniczej, a następnie konsolidacyjnej władców i parlamentu wobec domeny królewskiej. Zdziwiający, że nie dokonano dotąd analizy prozopograficznej wierzycieli królewskich, choć badano darowizny i zastawy dóbr królewskich. Jako wielkie niedopatrzenie trzeba potraktować sytuację pominięcia w badaniach nad finansami państwa kwestii źródła i wielkości pożyczek, jakie państwo i król mogą zdobyć w okresie kryzysu. Wreszcie brak szerszych badań nad powiązaniem politycznym kapitału używanego do zrównoważenia budżetu państwa lub królewskiego.

⁸⁰ J. S. Matuszewski, *Uwagi wprowadzające — początki skarbowości publicznej*, w: *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, Lublin–Łódź 2003, s. 3.

⁸¹ *Ibidem*, s. 17.

⁸² F. Papée, *Polska i Litwa na przełomie wieków średnich*, t. 1, Kraków 1904; J. Rutkowski, *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*, „Kwartalnik Historyczny” 23, 1909, s. 1–79; Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego. Organizacja państwa*, Poznań 1939; A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974; K. Boroda, P. Guzowski, *From King's Finance to Public Finance. Different Strategies of Fighting Financial Crisis in the Kingdom of Poland under Jagiellonian Rule (1386–1572)*, w: *The Financial Crises. Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-Industrial Times*, Firenze 2016, s. 451–457.

KONKLUZJE

Wydaje się, że dystans i rozdźwięk między polską historiografią a zarówno rodzimą tradycją badań nad dawną gospodarką, jak i światowymi trendami w tej dziedzinie są niezwykle bolesne. Tymczasem współczesny rozwój technologii, narzędzi informatycznych, dostęp do literatury czy swobodny udział w konferencjach międzynarodowych dają polskiemu historykowi szereg możliwości wzięcia udziału w światowych badaniach porównawczych, na skalę o której nie byli w stanie nawet pomarzyć nasi poprzednicy zajmujący się historyczną tematyką ekonomiczną. Mimo to po tematykę gospodarczą sięga się w polskiej literaturze bardzo rzadko, a liczba Polaków aktywnie uczestniczących w światowych kongresach historii gospodarczej nie jest wyższa niż za PRL, a jedyną książką o wczesnonowożytnej Polsce odwołująca się do tradycji badań gospodarczych jest *Fantomowe ciało króla* Jana Sowy⁸³.

Potrzebujemy więc nowego otwarcia na badania gospodarcze. Z jednej strony powinna być kontynuowana tradycyjna droga eksplorowania źródeł masowych i źródeł pisanych o charakterze gospodarczym: inwentarzy, rejestrów podatkowych czy ksiąg sądowych. Także zróżnicowane i słabe jakościowo źródła dotyczące średniowiecza mogą być zagregowane w postaci danych liczbowych opisujących tendencje czy zjawiska gospodarcze i społeczne w skwantyfikowany sposób. Dzięki temu możliwa stanie się weryfikacja istniejących w literaturze modeli i budowanie nowych, tworzących całościowy obraz zjawisk historycznych.

Z drugiej strony szansą na nowy impuls w badaniach gospodarczych jest współpraca interdyscyplinarna, głównie z przedstawicielami nauk przyrodniczych i ekonomicznych. Dzięki łączeniu badań paleoekologicznych czy klimatologicznych z tradycyjnymi badaniami nad osadnictwem lub geografią historyczną (w szerokim rozumieniu) możliwy stanie się powrót do dyskusyjnych kwestii związanych np. z gospodarką średniowieczną, dla której zasób źródeł pisanych jest wielce niesatysfakcjonujący. Zarówno przyrodnicy, jak i historycy pracują nad stworzeniem pewnej narracji o przeszłości w zupełnej separacji, co niestety owocuje tym, że pierwsi używają nowoczesnych i imponujących metod badawczych bez należytej refleksji historycznej, a drudzy porywają się na badania, których odpowiedzialny historyk nie jest w stanie samodzielnie prowadzić ani weryfikować. W efekcie otrzymujemy wiele prac użytecznych, ale obciążonych pewnym determinizmem przyrodniczym⁸⁴. Nowatorskość, choć

⁸³ J. S o w a, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011.

⁸⁴ Widoczne jest to zwłaszcza w kontrowersjach związanych z tzw. Małą Epoką Lodowcową, czego przykładem jest polemika opublikowana na łamach „Journal of Interdisciplinary History” w 2014 r.: M. K e l l y, C. Ó G r á d a, *Debating the Little Ice Age*, „Journal of Interdisci-

czasem wiąże się z pewnymi ułomnościami⁸⁵, tworzy wzorce i wytycza pewne ścieżki współdziałania. Widoczne są one w najnowszych pracach np. Bruce'a Campbella, Philipa Slavina czy Kathleen Pribyl⁸⁶, a więc historyków na wskroś gospodarczych, którzy zauważyli szansę we współpracy z klimatologami czy biologami. Przykładem udanej współpracy w rozwiązywaniu klasycznych zagadnień jest dyskutowany od ponad stu lat problem Czarnej Śmierci, czyli wg najdawniejszych badaczy — pandemii dżumy. W ostatnich dziesięcioleciach klasyczne spojrzenie na przyczynę epidemii było podważane i bronione w szeregu prac, czego symbolem jest ostatnia polemika Olego J. Benedictowa⁸⁷ z rewizjonistami tradycyjnego podejścia⁸⁸. A więc po zaproponowaniu, nie tylko przez historyków, wielu alternatywnych do dżumy chorób, głos zabrali genetycy i epidemiolodzy, którzy po zbadaniu na początku XXI w. DNA średniowiecznych ofiar epidemii jednoznacznie potwierdzili, że była to epidemia wywołana przez średniowieczną mutację bakterii *Yersinia pestis*, a więc wywołującej dżumę⁸⁹.

Duże możliwości daje też zastosowanie różnorodnych teorii ekonomicznych. Podstawą jest jednak przekonanie historyków, że samo stworzenie opisu przeszłości bywa niewystarczające, a do wyjaśnienia, dlaczego doszło do pewnych faktów, potrzebujemy jakiejś teorii tłumaczącej ludzkie zachowania. Co prawda teorie ekonomiczne nie pozwalają przewidzieć, jak zachowa się jed-

plinary history” 45, 1, 2014, s. 57–68; U. Büntgen, L.J. Hellmann, *The Little Ice Age in Scientific Perspective: Cold Spells and Caveats*, „Journal of Interdisciplinary History” 44, 2014, s. 353–368.

⁸⁵ G. Parker, *Global Crisis. War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, New Haven 2013.

⁸⁶ B.M.S. Campbell, *The Great Transition. Climate, Disease and Society in the Late-Medieval World*, Cambridge 2016; P. Slavin, *Warfare and Ecological Destruction in Early Fourteenth-Century British Isles*, „Environmental History” 19, 2014, s. 528–550; *idem*, *Flogging a Dead Cow: Coping with Animal Panzootics on the Eve of the Black Death*, w: *Coping with Crisis: Re-Evaluating the Role of Crises in Economic and Social History*, red. A. Brown, A. Burn, R. Doherty, Woodbridge 2015, s. 11–135; *idem*, *Epizootic Landscapes: Sheep Scab and Regional Environment in England in 1279–1280*, „Landscapes” 17, 2, 2016, s. 156–170; K. Pribyl, *Farming, Famine and Plague. The Impact of Climate in Late Medieval England*, Norwich 2017.

⁸⁷ O.J. Benedictow, *The Black Death 1346–1353: The Complete History*, Woodbridge 2004; *idem*, *What Disease was Plague? On the Controversy over the Microbiological Identity of Plague Epidemics of the Past*, Leiden–Boston 2010.

⁸⁸ M.in. G. Twig, *The Black Death: A Biological Reappraisal*, London 1984; G. Karlsson, *Plague without rats: The case of fifteenth-century Iceland*, „Journal of Medieval History” 22, 1996, s. 263–84; S. Scott, C.J. Duncan, *Biology of the Plagues: Evidence from Historical Populations*, Cambridge 2001; S.K. Cohn Jr., *The Black Death Transformed: Disease and Culture in Early Renaissance Europe*, London 2002.

⁸⁹ S. Haensch et al., *Distinct Clones of Yersinia pestis Caused the Black Death*, „PLoS Pathogens” 6, 10, 2010, s. 1–8.

nostka w danej sytuacji, ale pozwalają zrozumieć, jak zachowałyby się grupa ludzi w pewnych okolicznościach, pozwalają wskazać, które zachowania są typowe, a które nie. Jednocześnie trzeba podkreślić, że historyk powinien znać ograniczenia teorii i przede wszystkim prawidłowo ocenić jakość używanych źródeł. Badania należy wpisać w szerszy kontekst debaty naukowej, stawiać i testować hipotezy i modele odnoszące się do kwestii mających szersze znaczenie niż tylko pojedyncze studium indywidualnego przypadku. Warto też w tym kontekście przypomnieć o metodach kwantytatywnych, bo choć, jak pisał Witold Kula, „metoda statystyczna nie nadaje się do rozwiązania wszystkich problemów historii gospodarczej, niektóre z nich tylko nią dają się rozwiązać”⁹⁰.

Summary

The article draws attention to the visible crisis in Polish research in economic history and, to a lesser extent, in historical demography. The author indicates which research fields, problems and methods are either missing from Polish historiography or are of marginal interest to historians. These are generally connected with the problems of earthly necessities and can be divided into the following categories: household economy, the functioning of the market and credit, state finances.

BIBLIOGRAFIA

- „Cała historia to dzieje ludzi...” *Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyczańskiemu w 80-tą rocznicę urodzin i 55-lecie pracy naukowej*, red. C. Kuklo, P. Guzowski, Białystok 2004.
- Adamczyk D., *Srebro i władza. Trybuty i handel dalekosiężny a kształtowanie się państwa piastowskiego i państw sąsiednich w latach 800–1100*, Warszawa 2018.
- Adamczyk W., *Ceny w Lublinie*, Lwów 1935.
- Adamczyk W., *Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku*, Lwów 1938.
- Allen M., *Mints and Money in Medieval England*, Cambridge 2012.
- Allen R., *The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War*, „Explorations in Economic History” 38, 2001.
- Barylewska-Szymańska E., Maciakowa Z., *Miasto i ludzie w pryzmu nowoczesności: socjotopografia Gdańska w pierwszej połowie XIX wieku*, Gdańsk 2016.
- Baszanowski J., *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846*, do druku przygotowali A. Baszanowska, S. Mielczarski, Gdańsk 1995.
- Baten J., Szoltysek M., Campetrini M., „Girl Power” in Eastern Europe? *The human capital development of Central-Eastern and Eastern Europe in the seventeenth to nineteenth centuries and its determinants*, „European Review of Economic History” 21, 1, 2017.
- Benedictow O.J., *The Black Death 1346–1353: The Complete History*, Woodbridge 2004.
- Benedictow O.J., *What Disease was Plague? On the Controversy over the Microbiological Identity of Plague Epidemics of the Past*, Leiden–Boston 2010.

⁹⁰ W. Kula, *Problemy i metody*, op. cit., s. 5.

- Bieniak J., *Problemy metodyczne średniowiecznej genealogii w Polsce*, w: idem, *Polskie rycerstwo średniowieczne*, Kraków 2002.
- Bogucka M., *Obrót wekslowo-handlowy w Gdańsku w pierwszej połowie XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 33, 1972.
- Bogucki M., *Główne etapy upięiężnienia rynków na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu*, w: *Upięiężnienie. Kiedy moneta staje się pieniądzem*, red. B. Paszkiewicz, Nowa Sól 2011.
- Bolton J., *Money in the medieval English Economy: 973–1489*, Manchester 2012.
- Bolton J., *What is Money? What is a money economy? When did a money economy emerge in medieval England?*, w: *Medieval Money Matters*, red. D. Wood, Oxford 2004.
- Boroda K., *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016.
- Boroda K., Guzowski P., *From King's Finance to Public Finance. Different Strategies of Fighting Financial Crisis in the Kingdom of Poland under Jagiellonian Rule (1386-1572)*, w: *The Financial Crises. Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-Industrial Times*, red. G. Nigro, M.T. Bartoli, M. Boddi i in, Firenze 2016.
- Britnell R., *Commercialisation of English Society, 1000–1500*, wyd. 2, Manchester 1996.
- Brzeziński W., *Koligacje małżeńskie możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Wrocław 2012.
- Buczek K., *Organizacja opolna w Polsce średniowiecznej*, „Studia Historyczne” 13, 2, 1970.
- Bukowska K., *Orzecznictwo krakowskich sądów wyższych w sporach o nieruchomości miejskie w XVI-XVIII w. Studium z historii prawa rzymskiego w Polsce. Rozprawa habilitacyjna*, Warszawa 1967.
- Büntgen U., Hellmann L.J., *The Little Ice Age in Scientific Perspective: Cold Spells and Caveats*, „Journal of Interdisciplinary History” 44, 2014.
- Burszta J., *Zagadnienie „nawsia” w osadnictwie wiejskim*, „Lud” 41, cz. 1, 1954.
- Campbell B.M.S., *The Great Transition. Climate, Disease and Society in the Late-Medieval World*, Cambridge 2016.
- Cerman M., *Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800*, Basingstoke 2012.
- Cohn Jr. S.K., *The Black Death Transformed: Disease and Culture in Early Renaissance Europe*, London 2002.
- Czaja R., Kardasz C., *Obrót nieruchomościami i kupno renty w miastach pruskich w XIV–XV w.*, w: *Obrót nieruchomościami na ziemiach polskich od średniowiecza do XXI wieku*, red. F. Kusiak, Poznań–Wrocław 2008.
- Czaja R., *Kredyt pieniężny w Starym Mieście Toruniu do roku 1410*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 49, 1988.
- Czaja R., *Rynek kupna renty w Elblągu w pierwszej połowie XIV wieku*, „Zapiski Historyczne” 52, 3, 1987.
- Dąbkowski P., *Prawo prywatne polskie*, t. 1–2, Lwów 1910.
- Dumanowski J., *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII w.*, Toruń 2006.
- Dunin-Wąsowicz A., *Kapitał mieszczański Nowego Sącza na przełomie XVI/XVII wieku*, Warszawa 1967.
- Dygo M., *Historia gospodarcza a historia społeczna*, w: *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, red. S. Gawlas przy współudziale M.T. Szczepańskiego, Warszawa 2011.
- Furtak T., *Ceny w Gdańsku w latach 1701–1815*, Lwów 1935.
- Gawlas S., *Chłopi w Polsce piastowskiej przed kolonizacją na prawie niemieckim jako problem historiograficzny*, „Roczniki Historyczne” 78, 2012.
- Gawlas S., *Komercjalizacja jako mechanizm europeizacji peryferii na przykładzie Polski*, w: R. Czaja et al., *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. S. Gawlas, Warszawa 2006.

- Gerlach J., *Nawsie — wspólna własność gromadzka wsi staropolskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 4, 1952.
- Gieysztorowa I., Żaboklicka A., *Rejestry poborowe Mazowsza z XVI wieku. Uzasadnienie nowego wydawnictwa źródłowego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 3, 2, 1955.
- Główska D., *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w koronie w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2004.
- Goliński M., *Wrocławskie spisy zastawów, długów i mienia żydowskiego z 1453 roku. Studium z historii kredytu i kultury materialnej*, Wrocław 2006.
- Górczak Z., *Kariery majątkowe rodzin aspirujących do kręgu elity możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XV i początkach XVI wieku*, Poznań 2013.
- Górczak Z., *Rozwój majątków możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XV i początkach XVI wieku: studium z dziejów wielkiej własności*, Poznań 2007.
- Górkiewicz M., *Ceny w Krakowie 1796–1914*, Poznań 1950.
- Gupta B., *The early modern great divergence: wages, prices and economic development in Europe and Asia, 1500–1800*, „Economic History Review” 59, 2006.
- Guzowski P., *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków 2008.
- Guzowski P., *Gospodarstwo chłopskie w późnośredniowiecznej Anglii w świetle najnowszych badań. Problemy i metody badawcze*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 63, 2003.
- Guzowski P., *Karolińska rewolucja gospodarcza na wschodzie Europy (do końca XII wieku)*, w: *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu*, red. Z. Dalewski, Warszawa 2014.
- Guzowski P., *Money Economy and Economic Growth: the Case of Medieval and Early Modern Poland*, „Questiones Medii Aevi Novae” 18, 2013.
- Guzowski P., Poniat R., *„Że zaś w wieku cyfr cyframi tylko poprzeć można twierdzenie...” — raz jeszcze o kondycji polskich badań nad historią gospodarczą*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 75, 2015.
- Guzowski P., Poniat R., *Miejsce badań kwantytatywnych we współczesnej historiografii polskiej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 73, 2013.
- Guzowski P., Poniat R., *Standardy i jakość życia w historiografii światowej. Przegląd badań i problemów*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 78, 2016.
- Guzowski P., *The commons in late medieval and early modern Poland. An unresolved historiographical problem*, „Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes” 12, 2015.
- Guzowski P., *Upieniężenie gospodarki w Polsce na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, w: *Upieniężenie. Kiedy moneta staje się pieniądzem*, red. B. Paszkiewicz, Nowa Sól 2011.
- Haensch S. et al., *Distinct Clones of Yersinia pestis Caused the Black Death*, „PLoS Pathogens” 6, 10, 2010.
- Hajnal J., *Two kinds of preindustrial household formation system*, „Population and Development Review” 8, 3, 1983.
- Hatcher J., Bailey M., *Modelling the Middle Ages. The History and Theory of England's Economic Development*, Oxford 2001.
- Hoszowski S., *Ceny we Lwowie w latach 1700–1914*, Lwów 1934.
- Hoszowski S., *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*, Lwów 1928.
- Izdebski A., Koloch G., Słomczyński T., Tycner M., *On the use of palynological data in economic history: New methods and an application to agricultural output in Central Europe, 0–2000 AD*, „Explorations in Economic History” 59, 2016.
- Jawor G., *Ludność chłopska i społeczności wiejskie w województwie lubelskim w późnym średniowieczu. Schyłek XIV-początek XVI wieku*, Lublin 1991.

- Jawor G., *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin 2000.
- Jurek T., *Jeszcze o metodzie wydawania średniowiecznych ksiąg sądowych* „Kwartalnik Historyczny” 101, 1, 1994.
- Jusiak P., *Majątki rodziny Firlejów z Dąbrowicy w pierwszej połowie XVI wieku*, Lublin 2011.
- Kaczmarski Z., *Monarchia Kazimierza Wielkiego. Organizacja państwa*, Poznań 1939.
- Kamler A., *Chłopi jako pracownicy najemni na wsi małopolskiej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2015.
- Karczewska J., *Stosunki kredytowe na terytorium Kujaw i wschodniej Wielkopolski w XV wieku, w: Rynki lokalne i regionalne w XV–XVIII wieku*, red. K. Boroda, P. Guzowski, Białystok–Kraków 2013.
- Kardasz C., *Rynek kredytu pieniężnego w miastach południowego побереża Bałtyku w późnym średniowieczu (Greifswald, Gdańsk, Elbląg, Toruń, Rewel)*, Toruń 2013.
- Karlsson G., *Plague without Rats: The Case of Fifteenth-Century Iceland*, „Journal of Medieval History” 22, 1996.
- Kelly M., Ó Gráda C., *Debating the Little Ice Age*, „Journal of Interdisciplinary History”, 45, 1, 2014.
- Klonder A., *Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII w.*, Warszawa 2000.
- Kochanowicz J., Sosnowska A., *Historia gospodarcza Polski przedrozbiorowej — porzucone terytorium?*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 71, 2011.
- Kochanowicz J., *Spór o teorię gospodarki chłopskiej: gospodarstwo chłopskie w teorii ekonomii i w historii gospodarczej*, Warszawa 1992.
- Koczerska M., *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*, Warszawa 1975.
- Kolańczyk L., *Najdawniejsze polskie prawo spadkowe*, Poznań 1939.
- Kołaczkowski M., *Mulier honesta et laboriosa. Kobieta w rodzinie chłopskiej późnośredniowiecznej Małopolski*, Lublin 2018.
- Kołaczkowski M., *Spoleczności chłopskie ziemi chełmskiej w późnym średniowieczu*, Lublin 2009.
- Kopczyński M., *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1998.
- Kopczyński M., *Szlacheckie gospodarstwo domowe — szlachecka rodzina w Koronie w XVII i XVIII wieku*, w: *Rodzina — prywatność — intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskiej*, red. D. Kałwa, A. Walaszek, A. Żarnowska, Warszawa 2005.
- Kopczyński M., *Młodość i młodość na Kujawach w XVIII wieku: rzecz o czeladzi i służbie w świetle parafialnych spisów mieszkańców z 1791 roku*, „Przegląd Historyczny” 86, 3–4, 1995.
- Kopczyński M., *Ze studiów nad staropolską rodziną szlachecką — struktura gospodarstwa domowego i cykl życia jednostki*, „Almanach Historyczny” 4, 2002.
- Kornatowski W., *Kryzys bankowy w Polsce 1793: upadłość Teppera, Szulca, Kabryta, Prota Potockiego, Łyszkiewiczza i Heyzlera*, Warszawa 1937.
- Kuklo C., *Demografia polski przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.
- Kuklo C., *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991.
- Kula W., *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963.
- Kula W., *Teoria ustroju feudalnego*, wyd. 2, Warszawa 1983.
- Kurtyka J., *Latyfundium Tęczyńskie. Dobra i właściciele (XIV–XVII w.)*, Kraków 1999.
- Laslett P., *Characteristics of the Western family considered over time*, „Journal of Family History” 2, 2, 1977.
- Laslett P., *Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared*, w: *Family forms in historic Europe*, red. R. Wall, J. Robin, Cambridge 1983.

- Laszuk A., *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999.
- Laszuk A., *Szlachta w województwie krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 roku*, „Przegląd Historyczny” 79, 3, 1988.
- Lesiński B., *Kupno renty w średniowiecznej Polsce. Na tle ówczesnej doktryny i praktyki zachodnioeuropejskiej*, Poznań 1966.
- Lesiński B., *O prawnych formach kredytu w Polsce średniowiecznej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 32, 2, 1980.
- Lesiński B., *Wyderek, czyli sprzedaż nieruchomości z prawem odkupu w prawie polskim od XV do XVII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 28, 1, 1976.
- Leszczyński A., *Żydzi ziemi bielskiej od połowy XVII w. do 1795 r.*, Wrocław 1980.
- Levine D., *At the Dawn of Modernity. Biology, Culture and Material Life in Europe after the Year 1000*, Berkeley 2001.
- Łaskiewicz H., *Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie chełmskim w II połowie XVII*, Lublin 1998.
- Łosiński W., *W sprawie początków gospodarki towarowo-pieniężnej w Polsce wczesnośredniowiecznej uwag ciąg dalszy*, Wiadomości Numizmatyczne” 39, 1995.
- Łosiński W., *W sprawie rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu w kontekście dziejów obrotu pieniężnego w strefie nadbałtyckiej*, cz. I, „Archeologia Polski” 35, 1990.
- Łosiński W., *W sprawie rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu w kontekście dziejów obrotu pieniężnego w strefie nadbałtyckiej*, cz. II, „Archeologia Polski” 36, 1991.
- Łozowski P., *Struktura rynku kredytowego Starej Warszawy w latach 1427–1453*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 78, 2016.
- Łydowska-Sowina U., *Ruch kredytowy w późnośredniowiecznym Sieradzu — pożyczki pieniężne*, w: *Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego*, red. M. Dembińska, Wrocław 1989.
- Malinowski M., *Little Divergence revisited: Polish weighted real wages in a European perspective, 1500–1800*, „European Review of Economic History” 20, 3, 2013.
- Malinowski M., *Serfs and the city: market conditions, surplus extraction institutions, and urban growth in early modern Poland*, „European Review of Economic History” 20, 1, 2016.
- Malinowski M., Zanden J.L. van, *Income and its distribution in preindustrial Poland in a global perspective*, „Cliometrica. Journal of Historical Economics and Econometric History” 2016.
- Malinowski M., *Zmierzyć zacyfrowanie. Zestawienie najważniejszych szacunków materialnych standardów życia w Polsce przedprzemysłowej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 78, 2016.
- Matera R., S., „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 75, 2015.
- Matuszewski J., *Oprocentowanie sumy zastawnej w polskim prawie ziemskim do końca XV stulecia*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 41, 1980.
- Matuszewski J.S., *Uwagi wprowadzające — początki skarbowości publicznej*, w: *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, Lublin- Łódź 2003.
- Matuszewski J.S., *Vicinia id est... Poszukiwania alternatywnej koncepcji staropolskiego opola*, Łódź 1991.
- Matuszewski J.S., *Zastaw nieruchomości w polskim prawie ziemskim do końca XV stulecia*, Łódź 1979.
- Matuszewski J.S., *Źródło — komputer — historyk (na marginesie wydania książki ziemskiej kaliskiej — początek czy koniec merytorycznej dyskusji)*, „Kwartalnik Historyczny” 102, 1995.
- Matuszewski S., *Historyk, źródła i ... komputer (na marginesie edycji Księgi Ziemskiej Kaliskiej)*, „Kwartalnik Historyczny” 100, 2, 1993.

- Mayhew N., *Modelling medieval monetization*, w: *A Commercializing Economy: England 1086 to c. 1300*, red. R. Britnell, B. Campbell, Manchester 1995.
- McLean P.D., *Patrimonialism, Elite Networks, and Reform in Late-Eighteenth-Century Poland*, „Annals of the American Academy” 636, 2011.
- McLean P.D., *Widening access while tightening control: Office-holding, marriages, and elite consolidation in early modern Poland*, „Theory and Society” 33, 2004.
- Mikulski K., *Pułapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004.
- Mikulski K., *Społeczeństwo i gospodarka*, w: *Spojrzenie w przeszłość*, t. 1: *średniowiecze, nowożytność. Konferencja Muzeum historii Polski Jadwisin 25–26 października 2007*, Warszawa 2009.
- Modzelewski K., *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987.
- Modzelewski K., *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego*, wyd. 2, Poznań 2000.
- Modzelewski K., *Organizacja opolna w Polsce piastowskiej*, „Przegląd Historyczny” 77, 2, 1986.
- Morawski Z., *Ziemia, urzędy, pieniądze: finanse szlachty tęczyckiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Warszawa 1993.
- Morgensztern J., *Operacje kredytowe Żydów w Zamościu w XVII w. (wierzytelności i zadłużenia)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 64, 1967.
- Mycio A., *Zadłużenie hipoteczne i obrót nieruchomości w Starym Mieście Torunia w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2003.
- Ogilvie S., Carus A.W., *Institutions and Economic Growth in Historical Perspective*, w: *Handbook of Economic Growth*, red. P. Aghion, S.N. Durlauf, t. 2, Oxford 2013.
- Papée F., *Polska i Litwa na przełomie wieków średnich*, t.1, Kraków 1904.
- Parker G., *Global Crisis. War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, New Haven 2013.
- Pelc J., *Ceny w Gdańsku w XVI i XVII wieku*, Lwów 1937.
- Pelc J., *Ceny w Krakowie w latach 1369–1600*, Lwów 1935.
- Pielas J., *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*, Kielce 2013.
- Polaszewski L., *Szlachta Wielkopolski na podstawie rejestrów pogłównego z lat 1673–1676*, w: *Społeczeństwo staropolskie*, red. A. Wyczański, Warszawa 1983.
- Poniat R., *Ludzie luźni w społeczeństwie Rzeczypospolitej szlacheckiej w kontekście badań nad cyklem życia*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 73, 2013.
- Poniat R., *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, Warszawa 2014.
- Poniat R., *Wiek opuszczania rodzinnego gospodarstwa domowego w dobie stanisławowskiej w świetle zeznań sądowych*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 35, 2014.
- Poniat R., *Zróżnicowanie majątkowe mieszkańców Grodna w 1794 r.*, „Klio” 32, 1, 2015.
- Popiołek B., *Woli mojej ostatniej Testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków 2009.
- Pośpiech A., *Majątkość na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią i przemiany struktury majątkowej w powiecie kaliskim w latach 1580–1655*, Wrocław 1989.
- Pośpiech A., *Pułapka oczywistości. Pośmierne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992.
- Pribyl K., *Farming, Famine and Plague. The Impact of Climate in Late Medieval England*, Norwich 2017.
- Rostworowski E., *Ile było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty?*, „Kwartalnik Historyczny” 94, 3, 1987.
- Rutkowski A., *Kredyt żydowski na rynku lokalnym Warszawy w pierwszej połowie XV wieku*, „Przegląd Historyczny” 70, 2, 1979.

- Rutkowski A., *Warszawski rynek kredytowy (zasieg i charakterystyka)*, w: *Warszawa Średniowieczna*, red. A. Gieysztor, z. 2, Warszawa 1974.
- Rutkowski J., *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*, „Kwartalnik Historyczny” 23, 1909.
- Rybarski R., *Kredyt i lichwa w ekonomii Samborskiej w XVIII wieku*, Lwów 1936.
- Samsonowicz H., *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańsk w II połowie XV wieku*, Warszawa 1960.
- Samsonowicz H., *Początki banków prywatnych w Polsce*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 36, 1, 1981.
- Scott S., Duncan C.J., *Biology of the Plagues: Evidence from Historical Populations*, Cambridge 2001.
- Sędek M., *Czy uprawnienia majątkowe kobiet w Starej Warszawie odpowiadały zasadom prawa chełmińskiego*, w: *Warszawa średniowieczna*, z. 1, red. A. Gieysztor, Warszawa 1972.
- Sędek M., *Instytucje i praktyka prawa chełmińskiego w Warszawie w XV wieku*, w: *Warszawa średniowieczna*, z. 2, red. A. Gieysztor, Warszawa 1975.
- Siegel S., *Ceny w Warszawie w latach 1701–1815*, Lwów 1937.
- Slavin P., *Epizootic Landscapes: Sheep Scab and Regional Environment in England in 1279–1280*, „Landscapes” 17, 2, 2016.
- Slavin P., *Flogging a Dead Cow: Coping with Animal Panzootics on the Eve of the Black Death*, w: *Coping with Crisis: Re-Evaluating the Role of Crises in Economic and Social History*, red. A. Brown, A. Burn, R. Doherty, Woodbridge 2015.
- Slavin P., *Warfare and Ecological Destruction in Early Fourteenth-Century British Isles*, „Environmental History” 19, 2014.
- Sobczak T., *Konsumpcja żywnościowa chłopska w Królestwie Polskim w 2 połowie XIX i w początkach XX wieku*, Wrocław 1986.
- Sobczak T., *Przełom w konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim w XIX w.*, Wrocław 1968.
- Sowa J., *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011.
- Sowina U., *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowoczesnym*, Warszawa 2009.
- Styś W., *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*, Wrocław 1959.
- Sucheni-Grabowska A., *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjnych*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974.
- Suchodolski S., *Jeszcze o początkach gospodarki towarowo-pieniężnej na ziemiach polskich. Uwagi na marginesie prac Władysława Łosińskiego*, „Wiadomości Numizmatyczne” 39, 1995.
- Suchodolski S., *W sprawie intensywności wymiany lokalnej na ziemiach polskich w X–XI wieku*, „Archeologia Polski” 16, 1971.
- Szołtysek M., *Rethinking East-Central Europe: Family System and Co-Residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, Bern 2015.
- Szymczakowa A., *Gentry marriage in the Late Middle Ages: love or strategy?*, „Questiones Medii Aevi Novae” 9, 2004.
- Szymczakowa A., *Szlachta sieradzka w XV wieku. Magnifici et generosi*, Łódź 1998.
- Szymczakowa A., *The manorial Farm in Gentry Estates in the Region of Sieradz during the Fifteenth Century*, „Questiones Medii Aevi Novae” 6, 2001.
- Tomaszewski E., *Ceny w Krakowie w latach 1601–1795*, Lwów 1934.
- Topolski J., *Nowsze badania nad szlachtą wielkopolską*, w: *Kultura-polityka-dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremu Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę jego urodzin*, Warszawa 1990.
- Twigg G., *The Black Death: A Biological Reappraisal*, London 1984.

- Ungeheuer M., *Stosunki kredytowe w ziemi przemyskiej w połowie XV wieku*, Lwów 1929.
- Urbańczyk P., *Trudne początki Polski*, Wrocław 2008.
- Urbański M., *Niektóre problemy ruchu kredytowego w ziemi sanockiej w XV w.*, „Przegląd Historyczny” 70, 4, 1979.
- Wagner K., *Mieszczanie i podatki: nierówności majątkowe w wybranych miastach Rzeczypospolitej XVII w.*, Warszawa 2016.
- Wąsowicz M., *Kontrakty lwowskie w latach 1676–1686*, Lwów 1935.
- Więclawski B., *Zaopatrzenie i konsumpcja w Poznaniu w drugiej połowie XVIII wieku*, Warszawa-Poznań 1989.
- Wiślicz T., *Upodobanie. Małżeństwa i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku*, Warszawa 2012.
- Wiślicz T., *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa 2001.
- Wolański M., *Ceny we Wrocławiu 1506–1618*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia 126”, Wrocław 1996.
- Wolański M., *Ceny zboża i jego przetworów ora owoców i warzyw we Wrocławiu 1506–1618*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia 115”, Wrocław 1993.
- Wrightson K., *Earthly Necessities: Economic Lives in Early Modern Britain, 1470–1750*, London 2002.
- Wroniszewski J., *Metoda genealogiczno-rodowa w badaniach historii społecznej*, w: *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, red. S. Gawlas przy współudziale M.T. Szczepańskiego, Warszawa 2011.
- Wyczański A., *Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, Warszawa 1969.
- Wyczański A., *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001.
- Wyczański A., *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku*, Wrocław 1977.
- Wyczański A., *Wstęp*, w: *Historia polski w liczbach*, t. 2: *Gospodarka*, Warszawa 2006.
- Wyżga M., *Mobilność i migracje chłopów do miast polskich doby preindustrialnej. Z badań nad mikroregionem krakowskim*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 37, 2015.
- Zanden VAN J.L., *The skill-premium and the ‘Great Divergence’*, „European Review of Economic History” 13, 2009.
- Zanden VAN J.L., *Wages and the standard of living in Europe, 1500–1800*, „European Review of Economic History” 2, 1999.
- Zaremska H., *Żydzi w średniowiecznej Polsce: gmina krakowska*, Warszawa 2011.